

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

ÖZBEKÇEDE KILINIŞ İŞLEMCİSİ OLARAK YARDIMCI FİİLLER

Sergen ÖZ

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2019

ÖZBEKÇEDE KILINIŞ İŞLEMCİSİ OLARAK YARDIMCI FİİLLER

Sergen ÖZ

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2019

KABUL VE ONAY

Sergen ÖZ tarafından hazırlanan "Özbekçede Kılınış İşlemcisi Olarak Yardımcı Fiiller" başlıklı bu çalışma, 25.06.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. İbrahim Ahmet AYDEMİR (Başkan)

Doç. Dr. Sema ASLAN DEMİR (Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Melike ÜZÜM

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Musa Yaşar SAĞLAM

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- o Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir.
- o Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir.
- o Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir.

02/07/2013

Sergen öz

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Doç. Dr. Sema Aslan Demir** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Sergen ÖZ

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın gerçekleşmesinde bana her daim yardımcı olan, yol gösteren Doç. Dr. Sema Aslan Demir'e teşekkürü borç bilirim.

Bir rehber olarak gördüğüm, her zaman yanımda olan Prof. Dr. Nurettin Demir'e ve ailesine, tezimin düzeltmelerinde yardımcı olan Doç. Dr. İbrahim Ahmet Aydemir'e ve Dr. Öğretim Görevlisi Melike Üzüm'e teşekkür ederim.

Beni bugün olduğum noktaya getiren sevgili annem Şerife Öz'e, babam Mehmet Öz'e ve kardeşlerime teşekkür etmek isterim.

ÖZET

Kılınış fiilin iç yapısına ait sözlüksel bir zaman kategorisidir. Her fiil başlangıç, süreç ve bitiş evrelerinden oluşur. Bazı fiiller ise bu evrelerden birine vurgu yapan bir gerçekleşme tarzına sahiptir. Fiillerin gerçekleşme tarzı ve evre yapısı kılınış olarak adlandırılır. Kritik sınıra sahip olan fiillerin aşılması gereken bir dönüşüm noktası bulunmaktadır. Söz konusu fiiller, yardımcı fiil, nesne ve zarf gibi yapılarla etkileşime girdiğinde kılınış değişimi gerçekleşebilir. Değişime neden olan yapılara kılınış işlemcisi adı verilmektedir. Çalışmanın ana konusu da yardımcı fiillerin kılınış işlemcisi olarak üstlendiği fonksiyonlardır.

Yardımcı fiiller, fiillerle birleşerek birleşik fiil oluştururlar. Özbekçe yardımcı fiiller yönünden zengin bir dildir. Bu tezin amacı Özbekçede kullanılan yardımcı fiillerin kılınış işlemcisi görevlerini tespit etmektir. İnceleme için seçilen materyaller -başta Abdullah Kadiri'nin *Ötken Künler* romanı olmak üzere- çeşitli Özbekçe romanlardır. Bu romanlardan elde edilen örneklerdeki birleşik fiil yapıları kılınış değişimi yönünden incelenmiştir.

Çalışma sekiz bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı ve yöntemi anlatılmıştır. Daha sonraki bölümlerde kılınış kavramı ve çeşitli araştırmacıların bu kavram üzerindeki tespitleri ele alınmıştır. Özbekçede kullanılan yardımcı fiiller tespit edilmiş ve kılınış işlemcisi görevi yaptığı görülen 23 fiilin fonksiyonları incelenmiştir. Sonuç bölümünde ise araştırma sürecinde toplanılan verilerin değerlendirilmesi yapılmıştır.

Tezin amacı kılınış ve kılınış işlemcisi kavramlarının Türk dilleri özelinde daha iyi araştırılmasına katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Özbekçe, Kılınış, Kılınış İşlemcileri, Yardımcı Fiiller.

ABSTRACT

The actionality is lexical time category of inner structure of the verb. Every verb consist of start, process and end stages. Some verbs have a realization style that emphasizes one of these stages. This realization style is called actionality. There is a transformation point that must be reached in order to that have a actionality. When these verbs interact with structures such as art acts, objects, and envelopes, this turning point is displaced and the actionality is altered. The structures that cause change are called transformativization markers. The main subject of the study is the functions of auxiliary verbs that transformativization markers.

Auxiliary verbs combine with verbs to form a unified verb. Uzbek is a rich language for auxiliary verbs. The materials chosen for the study are various Uzbek novels, including Abdullah Kadir's *Ötken Künler* novel. Combined verb structures in the samples from these novels were examined in terms of the change of actionality.

The study consists of eight chapters. In the introduction, the subject, purpose and method of the study are explained. In later chapters, the concept of actionality and the determinations of various researchers on this concept are discussed. The auxiliary verbs used in Özbekci were determined and the functions of the 23 verbs were explained. In the conclusion section, the data collected during the research process was evaluated.

The aim of the thesis is to contribute to a better understanding of the concept of actionality.

Key Words: Uzbek, Actionality Operators, Auxiliary Verbs.

KISALTMALAR DİZİNİ

YAS Yana Aldim Sazimni, Taşkent, 1991

ÖK Ötken Künler , Taşkent, 1992

MÇ Mehrabdan Çayan, Taşkent, 1992

RYG Röya Yahut Gülistana Safar, Taşkent, 1992

KK Kecha va Kunduz, Taşkent, 2000

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
KISALTMALAR DİZİNİ	vii
İÇİNDEKİLER	viii
 GİRİŞ	 1
1.TEZ HAKKINDA GENEL BİLGİ.....	1
1.1. Konu.....	1
1.2. Amaç	2
1.3. Araştırma Soruları.....	2
1.4.Yöntem.....	2
1.5. Sınırlılıklar	2
2. KILINIŞ VE KILINIŞ ARAŞTIRMALARININ TARİHSEL GELİŞİMİ.....	4
3. JOHANSONUN KILINIŞ TASNİFİ.....	11
3.1. Dönüşümlü Fiiller	12
3.1.1. Başlangıç dönüşümlü fiiller.....	12
3.1.2. Bitiş dönüşümlü fiiller.....	13
3.2. Dönüşümsüz fiiller	15
4.KILINIŞ KAVRAMLARI.....	17
4.1.Devingenlik	17
4.2. Kritik sınır	17

4.3. Süreç.....	18
4.4. Değişim	18
5. KILINIŞ DEĞİŞİMİ.....	21
5.1. Hal ekleriyle değişim	21
5.2. Zarflarla değişim	22
5.3. Nesne ile değişim	24
5.4. Yardımcı fiillerle değişim	25
6. ÖZBEKÇEDE YARDIMCI FİİLLER.....	29
7. ÖZBEKÇEDE KILINIŞ İŞLEMCİSİ OLARAK KULLANILAN YARDIMCI FİİLLER	32
7.1. –Ib Bar-	32
7.2. –A Bar-	33
7.3. –Ib Boshla-	34
7.4. –A Bosh-	35
7.5. –Ib Ber-	35
7.6. –A Ber-	36
7.7. –Ib Bit-	37
7.8. –Ib Chiq-	38
7.9. –Ib Kel-	39
7.10. –Ib Ket-	40
7.11. –A Ket-	41
7.12. –A Koy-.....	42
7.13. –Ib Otir-.....	43
7.14. –Ib Öt-	43
7.15. –Ib Sol-	44
7.16. –Ib Tashla-.....	45
7.17. –Ib Tur-	46
7.18. –Ib Tush-	48
7.19. –Ib Yat-	49
7.20. –A Yaz-	51
7.21. –Ib Yet-	52
7.22. –Ib Yubor-	53

7.23. –İb Yur-	55
----------------------	----

SONUÇ	57
BİBLİYOGRAFYA	60
EK 1: TÜRKÇE TEZ ORJİNALLİK RAPORU	64
EK 2: İNGİLİZCE TEZ ORJİNALLİK RAPORU.....	65
EK 3: TÜRKÇE ETİK KOMİSYON MUAFİYET FORMU	66
EK 4: İNGİLİZCE ETİK KOMİSYON MUAFİYET FORMU.....	67

GİRİŞ

1. TEZ HAKKINDA GENEL BİLGİ

1.1. Konu

Çalışmamızda fiilin iç yapısına ait bir zaman kategorisi olan kılınış, Özbekçe üzerinden ele alınacaktır. Kılınış fiillerin evre ve zaman yapılarının belirlediği doğal bir özellikleridir. Bütün fiiller aynı evre yapısına sahip değildir. Fiilleri, gösterdikleri farklı kılınışsal özelliklere göre sınıflandırmak mümkündür. Kılınış, gerçekleştirilmekte olan eylemin gerçek dünyada bir zamana/evreye vurgu yapıp yapmamasına göre sınıflandırılır. Bu tezde Johanson'un sınıflandırılmasında yer alan terimler kullanılacaktır. Johanson (2000) fiilleri, kritik bir sınır bildirip bildirmediğine göre *dönüşümlü fiiller* ve *dönüşümsüz fiiller* olarak iki kategoride değerlendirmiştir. Dönüşümlü fiiller *başlangıç* veya *bitiş dönüşümlü* olmak üzere iki türdür. “Bitiş dönüşümlü fiillerde bu kritik sınır sondadır. Başlangıç dönüşümlü fiillerde bu kritik sınır başlangıçtır. Ancak kritik sınıra sahip olmayan fiiller de bulunmaktadır. Bu fiiller *dönüşümsüz fiiller* [nontransformativ] olarak adlandırılırlar.” (Johanson, 2000, s. 59-62).

Tezde, kılınış kategorisini daha iyi anlatabilmek için Vendler (1957) , Smith (1991), Johanson (2000) gibi araştırmacıların fiilleri kılınış yönünden nasıl tasnif ettiklerinden bahsedilecektir. Bu araştırmacıların kılınış çalışmalarına ne tür katkılar verdikleri yorumlanacaktır.

Kılınış işlemcileri ilişki halinde oldukları fiilin sahip olduğu kılınış özelliğini değiştiren yapılardır. Bu işlemciler bir nesne, zarf veya yardımcı fiil olabilirler. Tezde ele alınan yardımcı fiiller kılınış işlemcisi olarak çeşitli fonksiyonlara sahiptirler. Bu yapılar fiillerle birleştiklerinde dönüşümsüz bir fiili dönüşümlü hale getirerek *dönüşümlüleştirici* (transformativizer) olarak görev yapabilirler. Dönüşümlüleştirme iki farklı şekilde gerçekleşir. Fiil başlangıç dönüşümlü veya bitiş dönüşümlü hale gelebilir. Ayrıca bu yapılar dönüşümlü fiilleri dönüşümsüz hale getirerek *dönüşümsüzleştirici* (nontransformativizer) olarak görev yapabilirler (bkz. Johanson, 2004, s.181-182). Bu çalışmada yardımcı fiil yönünden zengin bir dil olan Özbekçe seçilmiştir. Abdullah

Kadiri'nin *Ötken Künler* romanından ve geçmişte yapılan tezlerden tespit edilen 19 yardımcı fiilin kılınış işlemcisi olarak üstlendiği fonksiyonlar ele alınacaktır.

1.2. Amaç

Kılınış kategorisi Türk dillerinde yeterince aydınlatılmış bir kategori değildir. Tezde kılınış kategorisinin nasıl sınıflandırıldığına dair ön bilgiler verilerek kılınış kategorisi açıklanmaya çalışılacaktır. Bunun yanında Türk dillerinde ve özellikle Özbekçede sıkça kullanılan yardımcı fiillerin ilişkili oldukları ana fiilin kılınış üzerindeki etkileri açıklanacaktır.

Kılınış kategorisi Özbekçe yardımcı fiiller özelinde incelenerek hem fiillerin sahip olduğu kılınış özellikleri tespit edilecek hem de bu kılınış özelliğinin ne şekillerde değişebileceği gösterilecektir.

1.3. Araştırma Soruları

Tezde kılınış ve kılınış işlemcisi olarak görev yapan yardımcı fiillerin daha iyi anlaşılması için aşağıdaki sorulara cevap aranacaktır;

Kılınış nedir ve kılınış değişimi ne tür yollarla gerçekleşir?

Özbekçede yardımcı fiiller kılınış üzerinde ne tür işlemler yapmaktadır?

Özbekçede dönüşümlüleştirirmede görev alan yardımcı fiiller hangileridir?

Özbekçede dönüşümsüzleştirmede görev alan yardımcı fiiller hangileridir?

1.4. Yöntem

Tezde nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılmıştır.

Özbekçe yardımcı fiiller, Abdullah Kadiri'nin *Ötken Künler* romanından ve çeşitli Özbekçe gramerlerden tespit edilmiştir. Tespit edilen fiillerin ilk olarak görüldüğü kaynaklar belirtilmiş ve tespit edilen 23 yardımcı fiilin kılınış işlemcisi olarak yaptığı görevler örnekler üzerinden anlatılmıştır. Çalışmada genel olarak *Ötken Künler* romanından örnekler seçilirken, *Yana Aldim Sazimni*, *Taşkent*, *Mehrabdan Çayan*, *Röya Yahut Gülistana Safar*, *Kecha* ve *Kunduz* gibi romanlardan da yararlanılmıştır. Örnekler numaralandırılmış ve bu örneklerin hangi edebi eserden alındığı belirtilmiştir.

1.5. Sınırlılıklar

Bu çalışmada kılınış konusu Özbekçe yardımcı fiiller üzerinden ele alınacaktır. Çalışmada yalnızca Standart Özbekçe ele alınmış, Özbek ağızları dışarıda tutulmuştur. Özbekler 1929 yılına kadar Arap alfabesini, 1940- 1992 yılları arasında da Kiril alfabesini kullanmışlardır. Örnek seçiminde kullanılan eserlerin bazıları farklı alfabelerle yazılmışlardır. Bu çalışmada tespit edilen örnekler Özbeklerin günümüzde kullanmakta oldukları Latin alfabesi ile verilmiştir.

Çalışmada örnek seçiminde kullanılan temel eser Abdullah Kadiri'nin *Ötken Künler* adlı eseridir.

2. KILINIŞ VE KILINIŞ ARAŞTIRMALARININ TARİHSEL GELİŞİMİ

Çalışmanın bu bölümünde, Türk dillerinde fiillerin semantik yapısıyla ilgili bir kavram olan kılınışın ne şekilde algılandığı ve yorumlandığı üzerinde durulacak daha sonra dilbilimsel literatürde kılınışın nasıl tanımlandığına dair temel bazı hususlara değinilecektir.

Kılınış, fiilin iç yapısını ilgilendiren sözlüksel bir zaman veya evre yapısı kategorisidir. Her olayın başlangıç sınırı, bitiş sınırı ve bir de süreç safhası vardır, ancak bazı fiiller bu evrelerden birine vurgu yaparak dönüşümlü bir gerçekleşme tarzına sahip olurlar. Bu tür fiiller olayın başlangıcının veya bitişinin ön plana çıkmasına göre tasnif edilirler.

Fiiller zaman olarak sadece aldıkları zaman ekleriyle ya da işaretleyicileriyle şekillendirilmezler. Fiiller yalın olarak da bir zaman içeriğine sahip olabilir. Bu zaman anlamı fiilin sözcüksel iç yapısında bulunur. Kılınışsal yapı fiillerin bu iç evre/zaman yapısıyla ilgilidir. Kılınışla ilgili tanımlara bakıldığında “kritik sınır” kavramının ön plana çıktığı görülür. Kritik sınıra sahip fiillerin kılınış türünün belirlenmesi, kritik sınırın hangi noktada aşıldığı veya aşılmadığıyla ilgilidir. Örneğin *ölmek* fiili güncel Türkçe sözlükte *yaşamaz olmak*, *hayatı sona ermek*, *can vermek* olarak tanımlanır. Bu anlama bakıldığında *ölmek* fiilinin gerçekleşmiş sayılması için son sınırın aşılmış olması gerektiğini görebiliriz. Bir diğer deyişle bu fiilin kritik sınırı eylemin sonundadır ve *ölmek* fiili Türkçede bitiş dönüşümlü olarak kabul edilir. *Oturmak* fiili ise güncel Türkçe sözlükte “Vücudun belden yukarısı dik duracak biçimde ağırlığı kaba etlere vererek bir yere yerleşmek” olarak tanımlanmıştır. Yani oturmak fiili eylemin başlangıcında gerçekleşmiş sayılır. Bir başka deyişle bu fiilin kritik sınırı başlangıçtır, fiil başlangıç dönüşümlüdür. Bu terimleri kavramlaştıran araştırmacı olan Johanson, Türkçe fiillerin başlangıç ve bitiş dönüşümlü olarak iki şekilde sözlükselleşebildiğini belirtmiştir;

“Sonlu [telic] kılınışa sahip fiillerde olayın gerçekleşmiş sayılabilmesi için son sınırın aşılması olması gerekmektedir. Bu tip fiillerde olayın gerçekleşmesi ile tamamlanması aynı noktadadır” (Johanson, 2000, s.71). “Sonsuz [atelic] fiillerde ise olayın gerçekleşmiş sayılması için aşılması gereken bir sınır bulunmamaktadır. Olay süreçte

herhangi bir noktada gözlemlenebilir ve olayın gerçekleşmiş sayılması için tamamlanmış olması gerekmez” (çev. Demir, 2016, s.46). Görülebileceği üzere kılınış fiilin anlamına dayalı bir kategoridir. Bazı fiiller anlamlarıyla birlikte gelen bir zaman içeriğine sahiptirler. Bu zaman içeriği araştırmacılar tarafından kılınış olarak adlandırılmıştır.

Kılınış Türk dili özelinde ve diğer diller üzerinde birçok araştırmacı tarafından tanımlanmıştır;

“Kılınış, fiilin iç yapısında bulunan zaman ifadesidir. Kılınış temelde sözlüksel olmakla birlikte görünüşe duyarlı fiil veya eylem öbeği tasniflerini içerdiği için görünüş-zamansallığın bir parametresi olarak kabul edilir.” (Johanson, 2000, s.39-40). Kılınış görünüşle işbirliği içinde olan ama ondan farklı bir kategoridir.

“Johanson’a göre, fiil tabanları, *ön sınırı vurgulayanlar* [Initialtransformativ], son *sınırı vurgulayanlar* [Finaltransformativ] ve *sınır vurgulamayanlar* [Nontransformativ] olmak üzere üçe ayrılabilir. Bu gruptan birine giren eylemler ayrıca; *bir anda* [Punktualität], *uzun sürede* [Dauer], *bir seferde* [Einmaligkeit] veya *tekrarlanma* [Wiederholung] ile cereyan edebilir; *alışılmışlık* [Habitualität]; *oluşmaya başlama* [ingressivität] veya *sonuçsallık* [Resultativität] gibi özellikler gösterebilir” (Uğurlu, 2003, s.127).

“Kılınış (actionality, actional content, situation type); eylemin anlattığı olay (event) ya da durumun (state) zaman içyapısıdır ” (Günay, 2011, s.697).

“Kılınış (aktionsart) fiil kök ya da gövdesinde belirtilen hareketin gerçek dünyada gerçekleşme esnasında belli noktalara ya da sürece vurgu yapıp yapmamasıdır. Fiil tabanında belirtilen hareketin gerçekleşme tarzı fiillerin kılınış türlerini belirler” (Karadoğan ve Hirik, 2015, s.50).

“Fiil kök ve gövdelerinin, dil mantığı ve zamanla olan bağlantı açısından gösterdikleri özellik; fiil kök ve gövdelerindeki kılınış sürecinin zaman bakımından birbirlerine oranla taşıdıkları ayrılıklardır.” (Korkmaz, 2003, s.46).

“Fiilde anlatılan olayın gerçekleşme sürecinde belli nokta ya da noktalar önemlidir. Bu önemli noktalar fiilden fiile değişerek sınır veya süreklilik olabilir. Kılınış, fiil tabanındaki

olayın gerçekleşme tarzı itibariyle zaman çizgisinde belli noktalara vurgu yapması veya yapmamasıdır. Daha kısa söyleyişle kılınış, bir fiilin iç zamanıdır.” (Karadoğan, 2009, s.6).

Her fiil kılınış açısından sınıflandırılabilir. Yani her fiil kılınışa sahiptir ancak her fiilde kritik sınır bulunmaz. Dönüşümlü fiillerde kritik bir sınır bulunur. Bitiş dönüşümlü fiillerde bu kritik sınır sondadır. Başlangıç dönüşümlü fiillerde bu kritik sınır başlangıçtadır. Ancak kritik sınıra sahip olmayan fiiller de bulunmaktadır. Bu fiiller *dönüşümsüz fiiller* [nontransformative] olarak adlandırılırlar. (bkz. Johanson, 2000, s.59-62).

Kılınış sadece bitimli fiillere özgü bir kategori değildir. Bitimsiz fiiller de kılınışa sahip olabilirler. Bitimsiz fiiller herhangi bir zaman eki almamalarına rağmen tamlayıcı olabilen fiillerdir. Yani zarf fiiller veya sıfat fiiller de fiil kökenli oldukları için bir zaman içeriğine sahiptirler. Bu sebeple kılınış bakımından sınıflandırılabilirler.

“Bitimsiz fiil ekleri, eklendikleri fiilleri isimleştirirler. Fakat bu eklerin öbür fiilden isim yapan eklerden farklılaşan bu yönü vardır. Bu ekler fiil tabanının tamlayıcı özelliğini kaybettirmezler.” (Karadoğan, 2009, s.80).

Uzanan adam

Adam daha önce uzanmış ve hala uzanmaktadır. Başlangıç sınırını vurgulayan *uzanmak* fiili süreci vurgulayan bir fiile dönüşmüştür.

Kılınış teorisi, Aristotelesden bu yana gelen sınıflandırmalarla şekillendirilmiştir. Kılınış kategorisini ilgilendiren terimler Aristotelesin *kinesis* (değişim) ve *energeia* (faaliyet) kavramlarından yola çıkılarak tespit edilmiştir. Gilbert Rhyle, Aristoteles’in sınıflandırmasını geliştirmeye çalışan ilk kişi olsa da Vendler’le kılınış araştırmalarının ivme kazandığı söylenebilir.

Vendler fiilleri *Aktiviter* [activities], *durumlar* [states], *tamamlamalar* [accomplishments], *erişmeler* [achievements] olarak dörde ayırmıştır. “Eğer koşmak fiiline belirli bir sınır konulmamışsa bu fiil bir aktivite fiilidir. Ancak koşmak fiiline belirli bir zaman sınırı konulmuşsa bu fiil tamamlama fiilidir.” Yani *koşmak* aktivite ifade ederken, bir mil koşmak bir tamamlama bildirir (Vendler, 1957, s.146). Çünkü *bir*

mil koşmak ifadesinin tamamlanması gerektiği kesindir. Yani bu aktivite fiili bir sınır konularak tamamlanma ifade eder hale getirilmiştir.

Vendler'in hal ve tamamlama olarak ifade ettiği fiillerdeki zaman anlamı ise daha belirgindir. *Bilmek* [know], *sevmek* [love] gibi ifadeler İngilizcede şimdiki zaman ifadesiyle kullanılamazlar (Vendler, 1957, s.147). Çünkü bu ifadeler belirlenebilir sınırlar içerisinde gerçekteşen eylemleri yansıtmazlar. Bu tarz fiiller Vendler tarafından durum fiilleri olarak ifade edilmiştir. Kılınış yönünden herhangi bir dönüşüme sahip değillerdir. Erişme fiilleri ise uzun veya kısa zaman dilimleriyle ifade edilebilen *zirveye ulaşmak* gibi fiillerdir (Vendler, 1957, s.147).

Vendler kategorilere ayırdığı fiillerin ne tür bir zamansal tarz ifade ettiklerini açıklayarak bu kategorileri nasıl belirlediğini göstermektedir; “*Aktivite* kavramı gerçekte zaman sürecinde belirli ya da *tek* [unique] olarak yer almaz. *Tamamlanmalar*, gerçekte zaman sürecinin belirli ve tek düşüncesini sezdirir. *Başarmalar* tek ve belirli gerçekte zaman aralıklarını içerirken *durumlar* belirsiz ve *tek olmayan* [nonunique sense] gerçekte zaman sürecini içerir. Vendler aktiviteler için *koşmak* fiilini, tamamlanmalar için *çizmek* fiilini, başarmalar için *kazanmak* fiilini, durumlar için ise *sevmek* fiilini örnek vermiştir (Vendler, 1957, s.149).

Vendler'in çalışmasını önemli kılan unsurlardan biri de bu kategorileri birbirinden ayırmak için *x saatte*, *x saattir* gibi ifadeler kullanarak bazı testler uygulamasıdır. "Vendler'in sınıflandırmasında *süreç* ve *belirlilik* olmak üzere iki değişken yer almaktadır. Süreç özelliği tamamlanma ve aktiviteleri ayırmak için kullanılır, belirlilik özelliği de durum ve başarmayı birbirinden ayırır. Bu ayrımlar için dilbilimine dayalı [*in an hour, for an hour, take x time to*] testleri kullanılır.

“Durum ve aktivite fiilleri ne kadar sürede, ne zamana kadar gibi sorularla uyumluyken, erişim fiilleri ne zaman ve saat kaçta gibi sorularla uyumludur.” (Vendler 1957, s.146-147).

Vendler durum fiillerinin kontrol edilmesinin başarma ve tamamlanma fiillerine göre daha zor olduğunu tespit etmiştir. Yani işi yapan kişinin durum fiilleri üzerindeki etkisi sınırlıyken erişme ve başarma fiillerinde kişinin kontrolü daha yüksektir. Bu sebeple

durum fiilleri fail bildirmez, kasten, dikkatlice, isteyerek gibi zarflarla uyumsuzdur (Vendler, 1957, s.147).

Vendler, fiilleri dört kategoriye ayırarak kılınış araştırmalarına zemin olacak bir sınıflandırma yapmıştır. Ayrıca bu sınıflandırmaların birbirinden neden ayrıldığını da belirtmiştir.

Smith 1991 ve 1997 yıllarında yaptığı çalışmalarla farklı bir bakış açısı ortaya koymuştur. Görünüş kavramını *sözcüğe dayalı görünüş* (situation aspect) ve *dilbilgisine dayalı görünüş* (viewpoint aspect) olarak ikiye ayırmıştır.

Smith de Aristoteles'in çalışmasından esin alan araştırmacılardan biridir. Fiilleri Vendler'in yaptığı gibi dört bölümde değerlendirmekle kalmamış, bu fiilleri akıcı veya durağan olması gibi özellikleriyle de sınıflandırmıştır. Bu durum tiplerinin fiilin anlamı tarafından belirlendiğini belirtmiştir (Smith, 1991, s.17). Smith'in üzerinde durduğu bir başka konu ise fiilin kılınışını belirleyen unsurun konuşurun seçimi olduğudur (Smith, 1991, s.18). Onun burada belirtmek istediği şey bağlamın önemidir. Smith'e göre bağlam kılınışı açıkça etkileyen bir unsurdur. Çünkü kılınış anlama dayalı bir unsurdur ve bağlamda yapılan bir değişiklik anlamı bambaşka noktalara taşıyabilir. Örneğin;

1. *Yasin gerçekleri biliyordu.* (durum)
2. *Yasin bir anda gerçekleri öğrendi.* (Başarım)

Smith Vendler'in çalışmasından da esinlenerek meydana getirdiği sınıflandırmayı durağan olma, süreç halde olma, sonlu olma kriterlerine göre oluşturmuştur;

Durum = sabit ve sürekli

Aktivite = hareketli, sürekli ve bitişsiz

Tamamlanma = bitişli, hareketli ve sürekli

Tekkerelikler = hareketli, ani ve bitişsiz

Başarma = hareketli, bitişli ve ani. (Smith, 1991, s.20).

Smith'in kılınış çalışmalarına getirdiği en büyük yenilik ise *semelfactive* (tek kerelikler) olarak adlandırdığı kategoridir. Bu fiiller anlık fiillerdir (Bacanlı, 2014, s.57). *Atlamak* örneği üzerinden bakılırsa, bu tarz fiiller anında başlar ve biterler. Bu sebeple sonlu olarak kabul edilirler.

Howard Grey'in kullandığı *telik fiil* (sonlu), *atelik fiil* (sonsuz) tanımlamalarını sınıflandırmasında kullanan **Comrie**, Vendler'in sınıflandırmasını temel alarak fiilleri kılınış yönünden kategorize etmiştir. "Comrie telik ve atelik fiillerin birbirine dönüştürülebileceğini, telik ve atelikliğin perfective-imperfective ile alakalı olduğunu söylemiştir. Belirli bir değişime yol açan hareketli fiiller telik, belli bir dönüşüme yol açmayan hareketli fiiller ve durum fiilleri ateliklidir." (Bacanlı, 2014, s.46).

Rothstein kılınış sınıflandırmasının salt eyleme bağlı olabileceğini savunmuştur. Bu sebeple Vendler'in sınıflandırmasını takip etmiştir. Sınıflandırma yaparken anlamsal özelliklere başvuran Rothstein yine de sadece sözlüğe bakarak kılınışsal bir sınıflandırma yapılamayacağını savunur. Onun sınıflandırmasında iki ana unsur vardır; *aşamalı olup olmama* ve *bitişli olup olmama*. Bu iki ana başlıkla fiiller kabaca tasnif edilebilir. Bitişli olup olmama ölçütü ile aktiviteler ve tamamlamalar birbirinden ayırt edilebilir. Ancak Rothstein tamamlama ve aktivite fiillerinin ikisinin de hedefte bitişli olabileceğini belirtmektedir (bkz. Rothstein, 2004). *Yemek* bir aktivite fiili iken sonlu olabilir, *koşmak* bir tamamlama fiili iken sonsuz olabilir. Çünkü bu fiillerin kullanıldığı cümlelerin bağlamı bu fiillerin kılınışını değiştirir. Bu durum bize bağlamın kılınış üzerinde ne derece etkili olabildiğini gösterir. Bu yüzden Rothstein bu fiillere hedefte bitişli-hedefte, bitişsiz demek yerine sonlu veya sonsuz demeyi tercih etmiştir. Aktiviteler sonsuz fiiller iken tamamlamalar sonlu fiillerdir.

Aydemir, devingenlik, durumsallık gibi durum tiplerine dayanarak bir kılınış sınıflandırması yapmıştır ve eylemleri *devinimler*, *durumlar*, *karmaşık görünümler* ve *görünümsüzler* olarak dört grupta değerlendirmiştir. Aydemir, görünüş kavramını, kılınışı kastedecek şekilde *sözlüksel görünüş* anlamında kullanmıştır. Tıpkı Smith gibi fiillerin durağan ve süreç halinde olması hakkında da tespitlerde bulunmuştur. Onun kılınış çalışmalarına en önemli katkısı ise *karmaşık görünümler* olarak ifade edilen kategoridir (Aydemir, 2006, s.124).

Aydemir'in karmaşık görünümler olarak tanımladığı eylemler belli bir devinim sonucu bir durumdan başka bir duruma geçenlerdir. Bu durum değişikliği eylemi yapan kişi tarafından gerçekleştirilir. *Vermek, almak, kanamak* gibi eylemlerde devinimin başlangıcı ve bitişi arasındaki süre çok kısadır. Bu yüzden bu eylemler hem anlık hem sonlu eylem olarak tanımlanabilirler. Ayrıca bazı zarflarla da eylemler karmaşık görünümlü hale gelebilirler.

Herkes onu birden tanıdı. (Hem tamamlama hem anlık) (Aydemir, 2006, s.124).

Görülebileceği üzere birçok araştırmacı kılınış tasnifi yaparken başlangıç dönüşümü, bitiş dönüşümü gibi ifadeler kullanmaktadır. Bu noktada Türkçede kılınış çalışmalarının temel yaklaşımını ve terminolojisini oluşturan Lars Johanson'un görüşlerine, aşağıdaki bölümde ayrıca yer verilecektir.

3. JOHANSONUN KILINIŞ TASNİFİ

Johanson kılınışı “fiilin iç evre yapısında bulunan zaman içeriği olarak tanımlamaktadır.” (Johanson, 2000, s.58). Fiilleri, *dönüşümlü fiiller* ve *dönüşümsüz fiiller* olarak ikiye ayırmıştır. Dönüşümlü fiilleri *başlangıç dönüşümlü* ve *bitiş dönüşümlü* olarak sınıflandırır. Bitiş dönüşümlü fiillerde dönüşüm sondadır. Bu fiiller *anlık* ve *anlık olmayan* fiiller olarak gerçekleşebilir. Başlangıç dönüşümlü fiillerde ise dönüşüm baştadır. Johanson ayrıca dönüşümsüz fiilleri de *dinamik* ve *durağan* fiiller olarak iki kategoride değerlendirmiştir (Johanson, 2000, s.58).

Johanson aşağıda verilen tabloyla kılınış türlerinin ve fiillerin gerçekleşme sürecinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.

[Bitiş dönüşümlüler] -----x

[Başlangıç dönüşümlüler] x-----

[Dönüşümsüzler] ----- (Johanson, 2000, s.59).

(Burada x kritik sınırı, düz çizgiler ise süreci temsil etmektedir.)

“Johanson’a göre Türkçede fiiller, bir oluşun başlangıç ve bitiş sınırını göstermeleri veya herhangi bir bitiş sınırı göstermemeleri açısından ikiye ayrılırlar. Buna göre *otur-*, *uyu-* gibi fiillerin iki evresi vardır. Bunlardan birisi hareketin gerçekleşmesi için aşılması gereken başlangıç sınırı, öbürü ise her hangi bir sınırın olmamasıdır; *oturdum*, *demek ki şimdi oturuyorum* denebilir. Bunun yanında da *oku-* fiilinde her hangi bir sınır vurgulanmaz. *Okudum*, *demek ki şimdi okuyorum* denilemez; *ama okudum ve hâlâ okuyorum* denilebilir. Fiillerin anlamlarında olan bu özellik yapım ekleri ile değiştirilebilir: Mesela *yat-* fiili basit fiil olarak kullanıldığında başlangıç sınırını vurgulanırken *yatır-* fiilinde son sınır öne çıkmaktadır: *Yatırdım*, *demek ki şimdi yatırıyorum* denemez. Fiillerin birincil anlamlarında olan bu özellikler, mecazi anlamlarında ortadan kalkabilir veya bağlam içerisinde değiştirebilir. *Yorgunluktan öldüm* ve *hâlâ ölüyorum* ya da *sinekler öldü* ve *hâlâ ölüyor* cümlelerinde öl- fiili sınır vurgulamayanlar, *yat-* fiili yatağa *yat-* birleşiminde ise sınır vurgulayanlar öbeğine girmiştir” (Demir ve Yılmaz, 2003, s.190).

3.1. Dönüşümlü Fiiller

Dönüşümlü fiillerde söz konusu eylemin gerçekleşmiş sayılması için kritik sınırın aşılmış olması gerekir. Bu sınıra sahip olan fiiller dönüşümlü fiiller olarak adlandırılır. Johanson dönüşümlü fiilleri başlangıç dönüşümlü ve bitiş dönüşümlü olmak üzere ikiye ayırmıştır.

3.1.1. Başlangıç dönüşümlü fiiller

Johanson intransformative yani başlangıç dönüşümü terimini ilk kez kullanan araştırmacıdır “Fiilin kritik sınırı başlangıçta olabilir. Fiilin gerçekleşmesi için aşılması gereken dönüm noktası başlangıçta olan fiiller başlangıç dönüşümlüdür.” (Johanson, 2000, s.62).

Başlangıç dönüşümlü fiiller heterojen yapılıdır. Kritik bir başlangıç ve takip eden bir süreçten oluşur. Yani eyleme başlamış olmanın yarattığı sonuca karşılık gelen bir süreç vardır. Aslında başlangıç dönüşümlü eylemler iki ayrı evreden oluşur.

Uzun süren bir yolculuktan sonra kendi evimin koltuğuna oturdum.

Bu örnekte eylem, oturdum ve hala oturuyorum yorumuna izin verdiği için iki evreli bir iç yapıya sahiptir.

Johanson başlangıç dönüşümlü fiilleri de kendi içinde üçe ayırmıştır. “Johanson bir halin başlangıcını ifade eden bazı fiiller için *ingresif* , *inseptif* ve *inchoatif* terimlerini kullanmıştır” (Bacanlı, 2014, s.51) **İnseptif** kavramı aktivite eylemlerinin başlangıcını ifade eder. Örneğin, *yazmaya girişmek* gibi. **İnchoatif** terimi ise bir hal eyleminin başlangıcını ifade eder. Örneğin, *hastalanmak*, *yaşlanmak* gibi. **İngresif** terimi ise inchoatife bağlıdır. Hal başlangıcının başlangıcı olarak tanımlanır. Örneğin, *hastalanmaya başlamak* gibi.

Kılınış evrensel bir kategori olsa da bazı fiillerin hangi kategoriye ait olduğu dillere göre farklılık gösterebilir. “Başlangıç evresi bitiş eylemini betimleyebilir, örneğin Türk dillerindeki *otur-*, *yat-*, *uyu-*, *giy-*, *kork-*, *yut-* gibi başlangıç dönüşümlü fiillerin bildirdiği başlangıç evresi İngilizcede *sit down*, *lie down*, *fall asleep*, *get scared*, *grasp*, Rusçada *sest*, *leç*, *zasnut*, *odetsya* gibi bitiş dönüşümlü fiillerle karşılanır” (Bacanlı,

2014, s.50). Bu farklılık Rusça ve İngilizcede bu fiillerin kılınışa bağlı olarak kalıplaşmış fiillerle anlatılıyor olmasından kaynaklanmaktadır. İngilizcede *yatmak* fiili ile *yatıyor olmak* fiili farklı kelimelerle anlatılır çünkü bu iki eylem birbirinden ayrı görülür. Ancak Türkçede *yatmak* ve *yatıyor olmak* eylemleri aynı kelimelerle anlatılır. Vendler ise durum fiilleri olarak tanımladığı görmek, anlamak, bilmek gibi fiillerin genellikle hal bildirmesine rağmen hal başlangıcı da olabileceğini belirtmiştir (Vendler, 1957, s.156).

Başlangıç dönüşümlü fiiller –DA bulunma hali ile net şekilde bağlantılıdır. Belirli bir mekanda yapılan eylem hem fiilin başlangıcını hem de süreci ifade eder. Ancak bu çıkarımı yapabilmek için başlangıçta eylemin başladığını belirten –A hali de bulunmalıdır. Örneğin *yere uzanmak*; bu fiilde belli bir noktada bir kişinin yere uzandığı ve bir süre (kısa veya uzun) yerde uzandığı açıktır. Bu sebeple bu eylem-yönelme hali ile kullanıldığı için -başlangıç dönüşümlü olarak kabul edilir.

Başlangıç dönüşümlü fiiller tek bir eyleme dayanan fiiller olmadığı için bir süreç içerirler. Bu sebeple başlangıç dönüşümlü kabul edilen fiillerin çoğu geçişsiz fiillerdir. Ancak saklamak, çevirmek, hatırlamak gibi fiiller ise geçişli fiillerdir. (Bacanlı, 2014, s.50).

3.1.2. Bitiş dönüşümlü fiiller

Bu fiillerde sonda bulunan bir noktada gerçekleşen dönüşümle yeni bir aşamaya geçilir. Yani söz konusu olan fiil gerçekleşmiş olur (Johanson, 2000, s.60). Bu tarz fiiller sonda yer alan kritik noktaya ulaşılmadan gerçekleşmiş sayılmaz. Johanson bu fiiller için *ulaşmak* ve *ölmek* gibi örnekler vermiştir.

Johanson dönüşümlü fiilleri belirlemek için “x zamanda” kriterini kullanmıştır. Bu zarf ile uyumlu olan fiiller genel olarak bitiş dönüşümlüdür. Ayrıca “x zamandır” ve “x zamanda” zarflarıyla dönüşümsüz fiillerin ve bitiş dönüşümlü fiillerin birbirinden ayrılabilceğini dile getirmiştir (Johanson, 2000, s.61). Örneğin, *eve x zamanda ulaştı* gibi bir örnek verebiliriz. Çünkü ulaşmak son dönüşümlü bir fiildir.

Karadoğan bitiş dönüşümlü fiiller için son sınırı vurgulayan fiiller terimini kullanmıştır. “Son sınırı vurgulayan fiillerde olayın gerçekleşme biçimindeki kritik nokta son sınırdır” (Karadoğan, 2009, s.10). Bu kritik sınır aşılmadıkça olay gerçekleşmiş kabul edilmez. Bu fiiller genel olarak dinamik eylemleri yansıtır.

Üzgünüm çünkü yeni aldığım ceket kaybettim.

Anlaşamadıkları için boşandılar.

Johanson bu fiilleri *anlık* (momentaneous) ve *anlık olmayan* fiiller (nomomenteous) olarak ikiye ayırmıştır (Johanson, 2000, s.58). Anlık fiillerde olay yine kritik bir son sınıra sahiptir ancak belli bir süreç sonrası değil kısa bir zaman diliminde oluşur. Anlık fiiller Vendler’in tasnifindeki erişme fiillerine karşılık gelir. Anlık olmayan fiiller ise başarma fiillerine tekabül eder. Anlık olmayan fiillerde olayın gerçekleşmesi için gerekli olan son sınırdan önce belli bir süreç mevcuttur. “Fiilin gerçekleşme süreci kısa veya uzun olsun, eğer dönüşüm başarıyla gerçekleşmişse bitiş dönüşümlü olarak kabul edilirler” (Johanson, 2000, s.62).

Telik fiiller uzun bir sürece sahip olanlar ve anlık fiiller olarak ayrılabilir (Johanson, 2000, s.61). Anlık fiiller *kırmak*, *hapşirmek*, *öksürmek*, *düşmek* gibi fiillerdir. Bu fiiller uzun bir süre ifade eden zarflarla uyumsuzdurlar.

Dikkatli davranmadığı için bardağı kırdı.

Bu cümlede kırmak eylemi ani gelişen bir eylemdir.

Anlık olmayan fiiller ise gerçekleşme aşaması uzun olan bitiş dönüşümlü fiillerdir. *Almak*, *evlenmek*, *boşanmak*, *kaybetmek*, *hastalanmak* ve *barışmak* gibi.

Geçen gece penceresi açık kaldığı için hastalandı.

Bitiş dönüşümlü fiillerdeki *süreç* başlangıç dönüşümlü fiillerdeki süreç kadar belirgin değildir. Çünkü başlangıçtan sonra gelen süreç eylemin anlamında belirgin olarak hissedilir. Ancak yine de bitiş dönüşümlü fiillerde de eylemi kritik dönüşüme hazırlayan bir süreç mevcuttur.

“Türkçede bitiş dönüşümlü fiillerden bazıları durağandır. Bu fiiller *hastalamak, sönmek, bozulmak, ölmek* gibi fiillerdir. Johanson’un belirlediği ve fiillerin kılınığını belirlemek için kullandığı “xdi ve ve hala xiyor” şeklinde geliştirdiği kalıp sonlu fiillere uymaz. Bitiş dönüşümlü fiiller olay bittikten sonra durağan konumdadır ve sonucu belli olmuş bir şekilde fiil konumundan çıkıp sıfatla karşılanan eylemlere dönüşürler” (çev. Demir, 2016, s.158).

Uyandı ve hala uyanıyor cümlesindeki uyanıyor durumu Türkçe açısından yanlıştır. Artık uyanmak eylemi tamamlanmış haldedir ve bu eylem sadece sonucuyla gözlenebilir. Bu sebeple uyanıyor yerine uyanık terimini kullanmak daha doğrudur. Görülebileceği üzere bitiş dönüşümlü fiiller bazı öğelerle uyumludurlar. Dowty ise bitiş dönüşümlü fiillerin ucu açık olan ve süreç bildiren zaman zarflarıyla uyumsuz olduğunu tespit etmiştir (Akt. Yang, 1995, s.29).

**Arkadaşlarım iki gün boyunca evlendiler.*

Arkadaşlarım iki gün içinde evlendiler.

3.2. Dönüşümsüz fiiller

Johanson’a göre sınır vurgulamayan fiiller dönüşümsüz fiillerdir. Yani bu fiiller tamamlanmış sayılmaları için gerekli olan bir kritik sınıra sahip değildir. Anlamında bir başlangıç veya bitiş noktası belirlenmemiş, dışarıdan bir işlemciyle etkileşime girmediği sürece devam eden fiillerdir.

Dönüşümsüz fiiller bir kritik sınıra sahip olmayan fiillerdir. *Ağlamak, dans etmek, bilmek, koşmak, çalışmak, yazmak* gibi (Johanson, 2000, s.64).

Dün saatlerce koştum.

Bu cümledeki koşmak fiili dönüşümsüz bir fiildir. Koşmak eylemi için odaklanılan nokta belirli veya belirsiz bir zamanda, bir süreç içerisinde gerçekleşmiş değildir. Koşmak eyleminin gerçekleşmiş sayılabilmesi için aşılması gereken herhangi bir sınır yoktur.

Johanson bu fiillerin *xdi* ve *hala xiyor* kalıbıyla kullanılmaya uygun olduğunu belirtmektedir. *Okudu* ve *hala okuyor*. Dönüşümsüz olaylar ucu açık olan zaman ifadeleriyle uyumludurlar (Johanson, 2000, s.64). *Tüm akşam boyunca yürüdüm* gibi.

Johanson dönüşümsüz fiilleri dinamik olanlar ve dinamik olmayanlar olarak ikiye ayırmıştır. “Dinamik olan dönüşümsüz fiiller dinamik olmayan dönüşümsüz fiillere göre daha fazla iç enerji ve etkinlikle, daha kısa sürede gerçekleşmektedir. *Yanmak, yemek, oynamak, söylemek* gibi fiiller dinamik dönüşümsüz fiillerdir” (Johanson, 2000, s.64).

Zehrayı okulda gördüğümde onunla konuşuyordu. Bu cümledeki konuşmak fiili dinamik bir dönüşümsüz fiildir. Çünkü gerçekleşme süresi çok uzun olmayan, dinamik bir iç yapıya sahiptir. Bu fiilin gerçekleşmiş sayılması için başlangıcının veya bitişinin görülmesi zorunlu değildir.

Dinamik olmayan dönüşümsüz fiiller ise kritik bir dönüşüme sahip olmayan, durağan fiillerdir. Dinamik dönüşümsüz fiillere göre daha uzun sürede gerçekleşirler (Johanson, 2000, s.65). *Bilmek, kalmak, anlamak* gibi fiiller bu tarz fiillere örnek verilebilir. Vendler’in durum fiilleri bu kategoriye girmektedir.

Johanson’un kılınış tasnifini ele aldıktan sonra, aşağıda bir fiilin kılınışını belirlerken dikkate alınan bazı kavramları tanıtacağız.

4.KILINIŞ KAVRAMLARI

4.1.Devingenlik

Bu kavram durum ve olay eylemlerini ayıran kavramdır. Vendler’in sınıflandırmasından yola çıkarak bakarsak durum (hal) fiilleri çok evreli bir yapıya ve dinamizme sahip değildirler sahip değildirler, yani dönüşümsüz fiillerdir. Bir fiilin devingenlik özelliğine sahip olması için basitçe fiil yapan kişinin gözle görünür bir değişim yaşaması gerekir. “Durum fiilleri devingenlik özelliğine sahip değildirler. Durumların yer aldığı cümlelerin sonlu olarak görülebilmesi için bir devinim üretilmelidir. Devinim olmadan bitiş olamaz” (Aydemir, 2006, s.174). Anlık fiiller bir devinim içerir. Bu anlamda durumlardan farklıdır.

Orhun onu iki yıldır seviyor. (Sürece vurgu vardır.)

Orhun onu görür görmez sevdi. (Burada bir devinim vardır. Vurgu devinim üzerindedir.)

Rothstein’in (2004) yaptığı çalışmada belirttiği gibi olaylar bir aşamaya sahiplerdir. Bu aşamalar birbirinden ayrılabilir. Bu aşamaların başlangıcı ve bitişi arasında net bir değişim gözlenir. Bu yüzden olay fiilleri devingenlik özelliğine sahip kabul edilirler.

Koç yıllardır yenemediği rakipleriyle olan maçı düşünüyor.

Bu cümlede belirli bir devinim olmamaktadır.

Yapılan müdahale sonrası oyuncu adeta uçtu.

Bu cümlede ise uçmak eyleminin aşamaları arasında net bir değişim gözlenir. Bu sebeple bir devinim içerdiği söylenebilir.

4.2. Kritik sınır

Johanson’la birlikte ortaya çıkan bu terim bir fiilin gerçekleşmesi için gerekli olan sınır olarak tanımlanabilir. “Dönüşümlü [transformative] kılınış ibareleri, doğal bir dönüşüm evresine sahiptir. Kılınış ibaresinin türüne göre fiilin başlangıç ya da bitiş sınırında bulunabilen bu doğal dönüşüm evresi; bir durum değişikliğine, dönüşümün gerçekleştiği bir zirve noktasına işaret eder” (Johanson, 2000, s.59). Yani bu kritik

nokta dönüşümlü fiillerde bulunur. Bu sınır *oturmak*, *binmek* gibi fiillerde başlangıçta yer alır ve bu eylemler başladıktan sonra devam eden bir süreç bulunur. *Ölmek*, *uyanmak* gibi fiillerde ise bu sınır eylemin sonunda yer alır ve bu eylemlerden önce gözlenen bir süreç vardır.

4.3. Süreç

Süreç kavramı fiilin yapılış sürecini kapsar. Süreç evresi her fiilde bulunur. Uzun ya da kısa zaman dilimleri de olsa her fiilin bir yapılış/meydana geliş süreci vardır.

Ne olduğunu anlamadan karşısındakine vurdu.

Bu cümledeki vurmak fiili sıfır zaman aralığında geçen bir eylemdir. Ancak yine de bir sürece sahiptir. Bu tarz fiilleri Smith (1991) *tekkerelikler* olarak adlandırmıştır.

Tüm sabah parkın çevresinde koştu.

Bu cümledeki koşmak fiili uzun bir süreçte gerçekleşir. Görülebileceği üzere her fiilde bulunan bu süreç kavramı fiillerin kılınış sınıflandırmasında önemli yer tutar. Görünüş sınıflandırması yapan ve sözlüksel görünüş terimiyle kılınıştan bahseden Aydemir (2006) süreç kavramına da değinmiştir. “Sözlüksel görünüş sınıflandırmasında süreç kavramına yer vermek istemeyenlerin aksine Smith’in önerdiği görünüş kuramında bu kavramın önemli bir yeri vardır. Smith bu kavramı kullanarak aktiviteleri ve tekatımlıları ayırır” (Aydemir, 2006, s.102).

4.4. Değişim

Değişim, bir fiilin gerçekleşmesi için aşması gereken kritik sınırı aşmış olmasıdır. Yani kritik sınıra sahip fiillerin tamamlanması olayına değişim adı verilir. “Olayın gerçekleşmesi için yapılması gereken hareketin sonlanması sonucunda değişim meydana gelir. Kritik sınırın aşılması olayıdır. Bu özellik sayesinde aktivite ve tamamlama fiilleri birbirinden ayırt edilebilir. Aktiviteler değişim hakkında net bir fikir vermez ancak tamamlamalar değişim içeren fiillerdir” (Aydemir, 2006, s.118).

Garson masayı temizledi. (Tamamlama fiili)

Bu cümledeki değişim kesindir. Kritik sınır kesin olarak aşılmıştır.

Garson masa sildi. (Aktivite fiili)

Bu cümledeki değişim ise kesin değildir. Buradaki farklılık fiilin iç yapısı yani kılınışıyla ilgilidir. Kılınış değişimi için bir kılınış işlemcisi gereklidir. Bu kılınış işlemcisi bir zarf, bir ek veya bir yardımcı fiil olabilir. Türkçede kılınış değişimine neden olan durumlar şunlardır.

-DA ve -A hal ekleri kılınışı değiştirir/belirler. Yani *okula koşmak* ve *okulda koşmak* eylemleri arasında bir amaç farklılığı vardır. -DA hali eylemi bir mekana sıkıştırır.

Durum fiilleri herhangi bir kritik sınıra sahip değildirler, belirgin bir başlangıç ifade etmezler, sonu belirtmeyen genel bir durumu ifade ederler. Anlamsal olarak bakıldığında zaman *bilmek* fiilinin ne zaman başladığı net bir şekilde ortaya konulamaz, ne zaman biteceği ise tahmin edilemez. Bu fiiller anlamsal olarak bir süreçle sınırlandırılmaz. İngilizcede durum fiillerine şimdiki zaman görünüşünü bildiren “-ing” ekinin getirilememesinin sebebi budur (bk. Vendler, 1957, s.153-156). Türkiye Türkçesinde şimdiki zaman bildiren -(I)yor eki ise kalıplaşmış şekilde durum fiilleri ile kullanılmaktadır. *Biliyor, seviyor* gibi. Bu kullanım durum fiillerinde kritik bir sınır olduğunu göstermez.

“Aktiviteler de yine durumlar gibi kritik bir sınıra sahip değildirler. Koşmak, yürümek gibi fiillerin herhangi bir uç noktası yoktur. Aktiviteler hangi sürede yapılırsa yapılsın durdurulduğu an yapılmış sayılır.” (Vendler 1957, s.145). Ancak bu fiillerin iç evrelerinde belirli bir sınır yoktur. Koşmak eyleminin durdurulmuş olması onun bittiğini gösterir. Ancak bu eylemin bir zirve noktasına, ulaşılması gereken bir sona sahip olduğunu göstermez. Bu fiillere kritik sınır koymak için belirli bir yer veya zaman belirteci getirilerek bu ihtiyaç giderilir. Smith aktivite fiillerini rastgele olanlar ve doğal sonucu olanlar olarak ayırmıştır. *Yemek, içmek, oynamak* gibi dinamik fiiller sınıftadır. Burada vurgu yapılan nokta süredir.

“Başarmalar kritik bir sınıra, yani fiilin tamamlanması için belirli bir noktanın aşılmasına ihtiyaç duyan fiillerdir. *Hastalıktan kurtulmak, bir el satranç oynamak, bir ev inşa etmek, bir roman okumak* gibi fiiller bu gruba girer.” (Vendler, 1957, s.146). Bu fiilleri erişimler ayıran nokta başlangıcının ve sonunun bilinmesidir. Yani bu fiiller zaman çizelgesinde gösterilebilir. İç evresinde bir süreçte sahiplerdir.

Erişimeler ise anlık fiiller olarak kabul edilmektedir. Bu fiiller sadece bitişe yönelik fiillerdir. Herhangi bir süreç bildirmezler. Odak fiilin bitiş noktasındadır. “*Zirveye ulaşmak, bir yarışı kazanmak, bir nesneyi bulmak, doğmak ve kavuşmak* gibi fiiler bu gruba girmektedir.” (Vendler, 1957, s. 146).

Sonuç olarak fiilleri Vendler’in sınıflandırmasından yola çıkıldığında değişim yönünden iki kategori önümüze gelir. Bu kategoriler kritik sınırı sonda olup bitiş dönüşümlü olan fiiller; kritik sınırı başta olup başlangıç dönüşümlü olan fiillerdir.

5. KILINIŞ DEĞİŞİMİ

Bir fiilin kılınışı birçok etken tarafından değiştirilebilir. Kılınış teorik olarak sadece eylem ve eylem öbekleri üzerinden tasnif edilse de cümlelerin ana ögesi olan fiili niteleyen bir zaman ifadesi, bir hal ve bir yardımcı fiil ile anlam değişebilir. Bu anlam değişikliği ile kılınış da değişebilir. Bu eklenen öğelere kılınış işlemcisi adı verilmektedir. Kılınış işlemcisi fiilin iç yapısında yer alan zamanı değişikliğe uğratabilir. “Metin bağlamında fiil tabanı kendisine bağlanan veya kendisinin bağlandığı diğer kelimelerle birlikte bir kılınış birliği (actional phrase) oluşturur.” (Karadoğan, 2009, s.41).

Johanson kılınış değişiminin nasıl yapıldığını incelemiş ve süreci *homojenleşme* ve *diziselleştirme* terimlerini kullanarak ele almıştır” (Johanson, 2000, s.66-76).

a)Homojenleştirme: “Başlangıç ve bitiş dönüşümünü etkisiz kılarak homojenleştirme yapılabilir. Kılınış işlemcisi vasıtasıyla fiilde bulunan kritik sınır ortadan kalkabilir, kritik sınır başlangıçtan sona, sondan başlangıca gelebilir. Böylece fiilin kılınışı değişecektir” (Johanson, 2000, s.66).

Hızlı davranarak herkesten önce koşup bitirdim. Dönüşümsüz bir fiil olan *koşmak* fiili – *İp bitirmek* yardımcı fiili ile bitiş dönüşümlü hale getirilmiştir. Koşmak fiilinin sona erdiğini bildiren öge yardımcı fiildir. Bu cümlede yardımcı fiil yardımıyla homojenleştirme gerçekleşmiştir.

b)Diziselleştirme: Başlangıç veya bitiş ifadesinin tekrarı yoluyla kritik sınır algısını ortadan kaldırma, böylece tekrarlılık, alışkanlık gibi anlamlar yaratılarak diziselleştirme yapılabilir. Örneğin; *Günlerce aynı yerde oturup durdu.* Bu örnekteki oturmak fiili başlangıç dönüşümlü bir fiildir. Bu fiile getirilen –*ip durmak* yardımcı fiili vasıtasıyla cümlelerin fiili oturup durmak olmuştur. Oturup durmak fiili tekrarlılık bildiren bir fiildir. Sürekli oturup durmak anlamına gelir. Yani başlangıç dönüşümlü bir fiil dönüşümsüz hale gelmiştir. Diziselleştirme bu şekilde açıklanabilir.

5.1. Hal ekleriyle değişim

Ayrılma, bulunma ve yükleme halleriyle fiilin kılınışı değişebilir. Ayrılma eki sonrasında bir eylem başlar ve bu eylem bir sürece sahip olur. Yani – *DAn* ekinde sonra yapılan fiil genel olarak bir başlangıç belirtir. Ekin sahip olduğu anlam dolayısıyla

kendisinden sonraki fiil yeni başlayan bir fiil olmaya uygundur. *Örn; Evden gitmek.* Yönelme hali eki başlangıç dönüşümü belirli hale getirir. –A eki de tıpkı –DAn eki gibi anlamı dolayısıyla yeni başlayan bir fiille birlik oluşturmaya yatkındır. *Örn; Sona yaklaşmak.* Bulunma hali ise belli bir mekanda gerçekleşen bir olaya odaklandığı için süreç belirtmeye uygundur. *Örneğin, parkta koşmak.* Yükleme hali eki ise nesneyi belirtmeye yarayan bir kılınış işlemcisidir. Nesneyi işaret ederek eylemin sınırlarını çizer ve dönüşümsüz fiilleri dönüşümlü fiil haline getirir. Vendler’in “draw circle” (daire çizmek), “a draw circle” (bir daire çizmek) fiilleri arasındaki fark da nesnenin belirginleşmesi ile alakalıdır.

Bardak kırmak -- Bardağı kırmak

5.2. Zarflarla değişim

Zarflar fiilin zamanını ve fiilin tarzını belirtirler. Kılınışın belirlenmesinde ve şekillenmesinde zarflar etkili olurlar. Zarflarla fiiller anlık, durağan, sonlu veya sonsuz olabilirler. “Zarfların kendisinin kılınışsal bir değeri yoktur. Ancak çeşitli bağlamlarla kılınışı etkileyebilirler”(Johanson, 2000, s.73). Fiillerin gerçekleşme şekilleri sebebiyle bazı fiiller ile bazı zarflar uyumludurlar, birlikte kullanılırlar. Bundan dolayı zarfların kılınış üzerinde bir etkisi vardır. “Bütün dönüşümlü fiiller [x sürede, x içinde] anlamına tekabül eden ve zamansal bir sınır bildiren zarflarla uyumludurlar. Bütün dönüşümsüz fiiller [x süre] anlamına gelen ve zamansal olarak süreklilik sınırı bildiren zarflarla uyumludurlar.” (Bacanlı, 2014, s.67).

İki saatte gelmek (gelmek = dönüşümlü fiil)

Üç saat yürümek (yürümek = dönüşümsüz fiil).

Yürümek fiili ile x sürede zarfının uyumsuz olacağı açıktır. Çünkü *yürümek* fiili süreç odaklı dönüşümsüz bir fiildir, bitiş dönüşümüyle uyumlu olan bir zarfla birlik oluşturamaz.

Bazı zarflar sürekli yapılan eylemleri nitelerler. *Her zaman, daima, zaman zaman* gibi zarflar dönüşümlü fiillerle uyumlu değildirler. Çünkü bu zarflar beraber kullanıldıkları fiilin tekrarlandığını belirtirler. Bu zarflar bitiş veya başlangıç dönüşümlü fiillerle beraber kullanılmaya uygun değildirler. Bu sebeple *her zaman öliyorum* gibi bir cümle

kuramayız. Böyle bir örnekte ölmek fiilinin sürekli tekrarlandığı anlamı ortaya çıkacaktır. Bu durum da söz konusu eylemin kılınış özelliği ile uyumlu değildir.

Çabucak, aniden, yavaş yavaş gibi zarflar beraber kullanıldıkları eylemin kritik sınırına ulaşacağını belirtirler. Çünkü aşamalarla gerçekleşen bir fiilin mutlaka sonu da olacaktır. Bu sebeple bu zarflar genel olarak bitiş dönüşümlü fiillerle birlikte kullanılırlar. Örneğin; *Yavaş yavaş öliyorum*.

Zaman zarfları kılınış üzerinde etkilidirler. Zaman zarflarının kılınışa etkileri şu şekildedir;

- (i) Kılınışı bitiş dönüşümlü fiil olmaktan çıkıp dönüşümsüz bir fiil haline getirebilirler;

Seda iki ayda rapor yazdı. (Bitiş Dönüşümlü)

Seda iki saat rapor yazdı. (Dönüşümsüz)

İkinci cümlede *iki saat* ifadesi fiilin kılınışını tamamlamadan çıkarıp süresi ön plana çıkarır. Yani kılınış değişmiştir.

- (ii) Bazı zaman zarflarıyla birlikte anlık fiiller sürece vurgu yapan fiiller haline dönüşebilirler. Bilindiği gibi anlık fiiller aynı zamanda sonluluk bildirirler. Yani bir dönüşüme sahiptirler.

Ali beş dakika önce zili çaldı. (Bitiş dönüşümlü)

Ali beş dakika boyunca zili çaldı (Dönüşümsüz)

Bu cümledeki *beş dakika boyunca* zarfı anlık bir fiil olan zil çalmak fiilini tekrarlama yoluyla dönüşümsüz hale getirmiştir.

- (iii) “Herhangi bir fiil tabanına *çok, çok fazla, sık sık, her zaman, sürekli* gibi tekrar veya süreklilik bildiren belirteçler bağlandığında fiildeki olay birden fazla ve tekrarlanarak gerçekleşir” (Karadoğan, 2009, s.46).

Emre sık sık kütüphaneye gider.

Her zaman aynı masaya oturur.

Bu örneklerde dönüşümlü olan *oturmak* ve *gitmek* fiilleri bir süreklilik zarfıyla nitelendikleri için dönüşüm ortadan kalkmıştır. Olayın tekrarlandığını belirtilerek sonu veya başındaki odak süreğe kaydırılmıştır.

Başlangıç dönüşümlü fiillerde de zarfların kullanılmasıyla süreğe vurgu yapmaya başlayabilir. Ayrıca –*Arak*, –*A* gibi zarf fiil ekleriyle de bu durum gerçekleşebilir.

Ahmet sızlana sızlana oturdu.

Oturmak fiilinin başlangıcına değil gerçekleşme anına odaklanılmıştır. Kılınışı belirleyen durum fiilin zamanı değil vurgunun yapıldığı yerdir. Bu da oturmak fiilini dönüşümsüz hale gelmiştir.

Fiilin kılınışını etkilemek için zaman teriminin açık olması önemlidir. Belirsiz zaman zarfları kılınışta herhangi bir değişiklik meydana getirmez. Çünkü zarfların kılınışta meydana getirdiği değişim sınırlama ile gelir. Sınırları kesin olarak belirtilmemiş bir ifade fiilin zamanını netleştirmez (Karadoğan, 2009, s.44-45).

Üç saat salonda yattı. x Saatlerce salonda yattı.

5.3. Nesne ile değişim

Bu değişim nesne alabilen fiiller olan geçişli fiillerde görülür. Bir fiile konulan nesne sınırlaması ile fiilin sınırları çizilmiş olur. Yani o sınırlar aşıldıktan sonra fiilin de kritik sınırı aşılmış olur. Nesne ile etkileşim sayesinde bitiş dönüşümlü fiiller ortaya çıkar veya daha da belirginleşmiş olur.

Temizlikçi şu odayı temizledi.

Aynı gün içinde üç tane bardak kırdı. Bu cümledeki “kırmak” fiili anlık bir fiildir. Nesne ile sınırlama getirilerek fiilin dönüşümü daha belirgin hale getirilmiştir.

Geçişli fiillerde nesne tekrarı ile de kılınış değişebilir. Bu değişimdeki ana öge zarflardır. “Eğer bitiş dönüşümlü bir fiile çokluk bildiren bir nesne getirilirse son sınır aşıldıktan sonra olay tekrar gerçekleşeceği için son sınırın önemi kalmaz ve süreklilik önem kazanır” (Karadoğan, 2009, s.47).

Avcı bir sürü tavşan vurdu.

Bu cümlede nesnenin tekrarlanması ile olay da tekrara sokulmuştur. Tekrarlanan fiillerde ön plana çıkan unsur sürektir. Nesnenin tekrarlanması yani nesneye bir süreklilik zarfının getirilmesi kılınış değişikliği için tek başına yeterli değildir. Fiilin sözlük anlamının tekrarlanmaya uygun olması gerekir. “*Bulmak, kaybetmek, göndermek* gibi fiiller bir seferde gerçekleşir ve tekrarlandıkları zaman anlatım bozukluğuna yol açarlar” (Karadoğan, 2009, s.48)..

5.4. Yardımcı fiillerle değişim

Türk dilleri genel olarak *art fiil* [postverboral constructions] içerirler. Bu yapılar cümle içinde, bağımsız olarak kullanıldıklarından daha farklı anlamlar içerebilirler. Özellikle Uygur, Özbek ve Sibirya dilleri bu açıdan oldukça zengindirler. Bu yapılar bir *argument* ve bir *predicate core* içerirler ve bu yapılarda kesinlikle sentaktik özgürlük bulunmaz. *Ana fiil + yardımcı fiil* şeklinde oluşurlar. Yardımcı fiil yapıları iki farklı role sahiptir. Hypotatic(tamlayıcı), parotactic (düzenleyici) rolleri. Parotactic yapılar düzenleyici oldukları için asıl fiil ile paralel anlama sahiplerdir. (bkz.Csato, 2003, s.106)

Hasta olduğu için yatakta döndü durdu.

Bu cümlede asıl fiil ile yardımcı fiil beraber kullanıldığında sürece vurgu yapılmıştır. Dönmek asıl fiili de durmak yardımcı fiili de sürece odaklı fiillerdir. Bu tarz yardımcı fiiller anlamı değiştirmez. Bizim konumuzla ilgili fiil yapıları hypotatic (tamlayıcı) görevinde olan yardımcı fiillerdir. Bu yardımcı fiiller esas fiili anlam bakımından zenginleştirir. Yani bir cümlenin mesajını daha iyi aktarmasını sağlarlar. “Tamlayıcıların bir diğer görevi ise anlam değişikliğine yol açmalarıdır. Bazı cümlelerde farklı kılınış tiplerine ait olan fiiller bir arada kullanılabilir. Bu tür durumlarda bağlama bağlı olarak bu kılınış tiplerinden biri ön plana çıkar. Bu birleşmede sadece fiile direk bağlı olan tamlayıcılarla oluşturulan actional phrase yani kılınış birliği dikkate alınır” (Bkz. Csato, 2003, s.105-111).

Türkçede yardımcı fiiller genel olarak bu işlevde kullanılırlar. “Hint Avrupa dillerinde dönüşümlülük işaretleyicileri geçmişte belli bir hareket bildiren ön ekler ve ön takılar ile fiil sonuna gelen parçacıklardır (drink up gibi). Türk dillerinde ise art fiiller bu işlevi görür.” (Bacanlı, 2014, s.69). Bu işlev ise şu şekilde gerçekleşir; “Bir kılınış birliğindeki kelimeler, fiil tabanını, kılınışını aynı doğrultuda etkileyebilir. Metin bağlamında

çoğu kere farklı kılınış değişikliğini temsil eden durumlar aynı fiilin kılınış birliğinde bir araya gelebilir. Bu durumda bunlardan biri diğerine göre daha baskın çıkar veya iki farklı değişiklik tipi birbirini etkisizleştirir ve fiil tabanı asıl kılınış tipini korur.” (Karadoğan, 2009, s.67).

Dilimizde yardımcı fiil olarak anılan bu fiiller kılınışı belirleyen ve aynı zamanda değiştirebilen unsurlardır. Gabain’e göre *deskriptif* (tasviri) fiiller aslında fiil birleşmesinde kendi anlamını hemen tamamıyla kaybetmiş normal bir esas fiildir. Bu fiil, birleşmede esas fiilin kılınış çeşidini göstermeye yarar (Gabain, 1953, s.18).

Kumushning bu tovshiga oftob Ayim bilan Oysha kampir uydan yugurishib chiqdilar. (ÖK, 27).

Gümüştün bu sesine Güneş ile Ayşe yaşlı kadının evinden koşup çıktılar.

Bu örnekte *koşmak* fiili dönüşümsüz bir fiil olmasına rağmen bir kılınış işlemcisi olan *çıkma* yardımcı fiili ile etkileşime girmiştir. Koşmak eyleminin bittiği, dışarı çıkma işinin yapıldığı bu yardımcı fiil sayesinde anlaşılmaktadır. Yani çıkma yardımcı fiili dönüşümsüz bir fiili bitiş dönüşümlü hale getirmiştir.

Fiilin kılınışında değişiklik meydana getiren bu fiiller Johanson tarafından *transformativizers* (dönüşümlüleştiriciler) ve *nontransformativizers* (dönüşümsüzleştiriciler) olarak adlandırılmıştır.

“Dönüşümlüleştiriciler her dilde bulunur. Hint- Avrupa dillerinde dönüşümlüleştiriciler kavramların tersinin gösterilmesiyle yapılmaktadır. *Away, down, into, through* gibi.” (Johanson, 2004, s.181). “Türk dillerinin hepsinde çeşitli postverbal constructions (fiil sonrası yapılar) bulunduğunu söylemiştik. Bu fiillerde iki çeşit yapı bulunur: –A zarf fiil ekiyle oluşturulanlar, –*Ib* zarf fiil ekiyle oluşturulanlar. Bu yapılarda yardımcı fiil olarak görev yapan fiiller dönüşüme etki eden taraftırlar. Bu işlemciler bir anda olup bitme, beklenmedik şekilde olma, çözümsüz kalma gibi anlamlar yaratırlar. Bu işlemciler genel olarak *perfectives* (bitiş) veya *inchoatives* (başlangıç) ifade ederler” (Johanson, 2004, s.182).

“Dönüşümsüzleştiriciler ise dönüşüme blok koyan işlemcilerdir. Hasta olmaya başlamak yerine hasta olmak tabiri kullanıldığı zaman dönüşüm bloklanmış olur”

(Johanson, 2004, s.182). Dönüşümsüzleştiriciler, ana fiile bir sınır koyarlar ve bu fiili yardımcı fiilin zamanına uydururlar. Bunun sonucunda fiil genellikle tekrarlayan, süregelen zamanlarla bağdaşır. Böylece dönüşüm ortadan kalkmış olur. Dönüşümsüzleştiriciler genel olarak sürece vurgu yaparlar.

Kılınışın tanımından, kılınış teorisinin kimler tarafından geliştirildiğinden, kılınışın nasıl değişebileceğinden bahsettikten sonra asıl konumuz kılınış işlemcisi olarak yardımcı fiillerin kullanımını anlatmaya başlayabiliriz. Kılınış ve yardımcı fiiller konusu daha önce bazı araştırmacılar tarafından çalışılmıştır. Kılınış konusunu teorik anlamda Johanson, “Viewpoint Operators in European Languages” (2000) adlı makalesinde, 1971 yılındaki “Aspekt im Türkischen. Vorstudien Zu Einer Beschreibung Des Türkeitürkischen Aspektsystems” adlı eserinde incelemiştir. Nurettin Demir, “Postverbien im Türkeitürkischen. Unter Besonderer Berücksichtigung eines Südanatolischen Dorfdialekts” adlı çalışmasında Anadolu ağızlarındaki art fiil yapılarını anlatmıştır. Eyüp Bacanlı, “Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller” (2014) isimli çalışmasında kılınış kategorisini açıklamış ve Altayca üzerinden yardımcı fiilleri kılınış belirleyicisi olarak incelemiştir. Dilek Ergönenç, “Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri” (2011) adlı eserinde Kazakça ve Nogayca üzerinde yardımcı fiilleri kılınış işlemcisi olarak incelemiştir. Ayrıca Birsal Karakoç 2017 yılında yayımlanan “Nogayca Çokfiilli Yüklemeler: Fiillerden Gelişmiş Dilbilgisel Biçimlere Bütüncül Bir Bakış” adlı makalesinde Nogaycadaki birleşik fiil yapılarının kılınış görevlerini anlatmıştır. Sema Aslan Demir ise “Türkmencede Kılınış İşlemcisi Olarak Art-Fiiller” (2013) adlı çalışmasında Türkmencede kılınış işlemcisi görevindeki yardımcı fiilleri incelemiştir. Fiilleri dönüşümlüleştiriciler ve dönüşümsüzleştiriciler olarak ayıran Demir Türkmençe eserlerden taradığı örneklerle de çalışmasını zenginleştirmiştir. Fatma Şahan Tatar ise “Tatar Türkçesi’ndeki Bazı Birleşik Eylem Yapılarının Türkiye Türkçesi’ne Tercümesi Konusunda Bazı Meseleler” (2015) adlı çalışmasında Tatarca özelinde yardımcı fiilleri kılınış işlemcisi olarak incelemiştir. Geçmişte Türkiyede yapılan çalışmalara baktığımız zaman Özbekçe yardımcı fiilleri anlatan birçok çalışma görmekteyiz. Mehmet Mahur Tulum’un “Özbekçede Tasvir Yardımcı Fiiller” (1997) adlı doktora tezi, Hande Bayrak’ın “Türk Lehçelerinde Birleşik Fiillerin Karşılaştırmalı Bir İncelemesi (Kazak Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Özbek Türkçesi)” (2010) adlı yüksek lisans tezi, Döndü

Süveyda Yaman'ın “Özbek Türkçesinde Kiplik Belirteçleri ve Fonksiyonları” (2012) adlı yüksek lisans tezi, Rıdvan Öztürk'ün “Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil” (1992) adlı doktora tezi bunlardan bazılarıdır. Ancak bu yardımcı fiillerin kılınış işlemcisi olarak incelendiği herhangi bir çalışma yoktur. Bizim çalışmamıza yol gösteren bu çalışmalarla birlikte biz Özbekçede yardımcı fiillerin fonksiyonlarını tespit edip bu fiillerin kılınış işlemcisi olarak nasıl görev yaptığını anlatmaya çalışacağız.

6. ÖZBEKÇEDE YARDIMCI FİİLLER

Art fiiller, fiillerle birleşerek birleşik fiil oluşturan fiillerdir. Bu fiilleri ele alırken birleşik fiil kavramından bahsetmek gerekir. Birleşik fiil kavramı farklı araştırmacılar tarafından ele alınmıştır. Ercilasun “İster iki tarafı da fiil olsun, ister bir tarafı isim bir tarafı fiil olsun her birleşik fiil, bir tek kavramı karşılar. Hareket, oluş ifade eden bir kavramı karşılamak için basit ve türemiş fiillerden nasıl istifade ediyorsak birleşik fiillerden de aynı şekilde faydalanırız. Yani bir kavramı anlatma ve fonksiyon bakımından basit ve türemiş fiillerle birleşik fiiller arasında hiçbir fark yoktur. Bu üç türlü fiil arasındaki fark, sadece teşkil edilişleri bakımındandır” demiştir (Ercilasun, 1984, s.48).

Korkmaz birleşik fiilleri şekil yönünden tasnif etmişlerdir;

“Birleşik fiiller, bir ad ile bir yardımcı fiilin veya iki ayrı fiil şeklinin yahut da ad soylu bir veya birden fazla kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleridir” (Korkmaz, 2003, s.791).

Bu çalışmada incelenecek olan birleşik fiil türü tasvir fiil olarak da nitelenen *fiil + fiil* birleşmesiyle oluşan birleşik fiillerdir. Bu fiil türüyle ilgili Türkçe ve Özbekçe gramerlerde çeşitli tanımlar yapılmıştır. Banguoğlu tasvir fiillerinin, zarf-fiil eki getirilen fiilin anlattığı oluş ve kılışın oluşmasını tasvir ettikleri için bu ismi aldıklarını belirtmiştir (Banguoğlu, 2000, s.488). Zeynep Korkmaz, tasvir fiilini; zarf-fiil şeklinde olan esas fiille, bu esas fiildeki iş, oluş ve kılışı herhangi bir yönden tasvir eden yardımcı fiilin yeni bir anlam oluşturacak şekilde birleşip kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiil olarak tanımlar (Korkmaz 1992, s.146). Koç, tasvir fiillerinde esas anlamın birinci eylem üzerinde olduğunu ve buradan hareketle *bilmek*, *vermek*, *durmak*, *kalmak*, *gelmek*, *yazmak*, *görmek* eylemlerinin yardımcı eylem olmadıkları hâlde, değişik kavramları içeren birleşik eylemler kurduklarını belirtmektedir (Koç, 1996, s.352).

Turniyovoz ve Rahimov Özbek Tili adlı gramerde fiilleri 1) *mustaqil fe'llar* (müstakil fiiller) 2) *yordam-chi fe'llar* (yardımcı fiiller) olarak ikiye ayırmıştır. Turniyovoz ve Rahimov'a göre müstakil fiiller tek başlarına kullanıldıklarında anlamlı olan fiillerdir, yardımcı fiiller ise türlü gramatikal görevlerle cümlede anlam kazanan fiillerdir

(Turniyozov ve Rahimov, 2006, s.139). Bu gramerde yardımcı fiillerin üç görevle birleşik fiillerde görev aldığı belirtilmiştir;

1. Sadece birleşik fiil oluşumuna hizmet etmek için kullanılanlar: *xabor qilmoq* gibi.
2. Yükleme oluşturmada bağlama vazifesi görenler: *idi* ve *bolmoq* gibi.
3. Fiillerle birleşerek yeni anlamlar oluşturanlar: *oqip chiqmoq* gibi (Turniyozov ve Rahimov, 2006, s.139).

Tezimizde incelenecek olan birleşik fiiller 3. gruptaki fiillerdir. Özbekçe bu tip yardımcı fiiller konusunda zengin bir dildir. “Modern Özbekçede taranan yardımcı fiillerin sayısı 27 olarak tespit edilmiştir. Bunlar *olmak, bakmak, başlamak, bitmek, bermek, bolmak, çıkmak, kalmak, karmak, kelmek, ketmek, koymak, olmak, solmak, taşlamak, turmak, türmek, yatmak, yazmak, yetmek, yıbarmak* gibi fiillerdir” (Tulum, 1997, s.6). Bu yardımcı fiiller ana fiille birleştiklerinde kendi anlamlarına paralel olarak yeni anlamlar yaratabilirler.

Özbekçede yardımcı fiillerin ne gibi işlevlere sahip olduğu çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır. Özbekçe yardımcı fiiller kılınış teorisi bağlamında ele alınmayıp eylemin belirttiği hareketi ne şekilde etkiledikleri bağlamında değiştirilmiş olsalar da bu tespitler kılınış açısından da ipucu vermektedir:

1. Hareketin devamlılığını belirtenler; *ayta tur-* (veredurnak)
2. Hareketin başlayışını bildirenler; *ayta bosh-* (vermeye başlamak)
3. Hareketin tekrarını bildirenler; *aytib tur-* (verib durmak)
4. Hareketin tamamlanışını bildirenler; *aytib bol-* (vermek)

(Turniyozov ve Rahimov, 2006, s.158).

Özbekçede bahsi geçen birleşik fiil yapılarının iki yolla oluşturulduğunu görebiliriz; birinci yol, ana fiil konsonantla bitiyorsa –A vokalle bitiyorsa –y zarf fiil ekinin getirilmesiyle gerçekleşir. “–A zarf fiil eki Özbekçede şimdiki zaman eki olarak kullanılmaktadır. Bu kullanımının yanı sıra ana fiil yardımcı fiilin birleşmesine

yardımcı olarak birleşik fiil yapılarında görev almaktadır” (Turniyofov ve Rahimov, 2006, s.157).

Usta Alimni hikoya tinglamak uchun hozirlana koydu. (ÖK, 146).

Usta Ali hikaye dinlemek için hazırlandı.

İkinci yol ana fiil konsonant ile bitiyorsa –*lb*, vokalle bitiyorsa –*b* ekinin getirilmesi ile gerçekleşir. “–*lb* zarf fiil eki yetakchi fiil (ana fiil) ile komakchi fiil (yardımcı fiil) arasındaki bağlantıyı kurmaya yardımcı olur.” (Turniyofov ve Rahimov, 2006, s.156) .

Tamaşabınlar takatsızlangandek korındılar, Ahvar uzanıp ötdi. (MA, 147).

Seyirciler sabırsızlanmış görünüyorlardı, Ahvar uzanıp geçti.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde daha önce çeşitli yönlerden ele alınan bu yardımcı fiillerin kılınıp işlemcisi olarak hangi fonksiyonlarda görev aldıklarını tespit etmeye çalışacağız.

7. ÖZBEKÇEDE KILINIŞ İŞLEMCİSİ OLARAK KULLANILAN YARDIMCI FİİLLER

7.1. –Ib Bar-

Barmak fiili yardımcı fiil olarak uzun süredir kullanılmaktadır. “Esas fiil olarak ilk defa Orhon Yazıtları’nda görülmektedir.. *ol yergerü barsar türük bodun ölteçi* sen ‘O yere doğru gidersen, (ey) Türk halkı, öleceksin!’” (Tekin, 1988, s.30). “Tasvir fiili olarak da yine bu dönemde örneklerine rastlanmaktadır. *Uça bar-*: vefat etmek, ölmek (harf. uçup gitmek)”(Tekin, 2003, s. 100).

Barmoq (varmak) yardımcı fiili Özbekçede “gitmek, uzaklaşmak” gibi anlamları kullanılabileceği gibi “devam etmek” gibi bir anlama da sahip olabilir. Bu fiil ana fiille hem –A hem –*Ib* zarf fiil ekleri yoluyla birleşebilir. Fiil tek başına kullanıldığı zaman anlamında bir yön ifadesi vardır. Yardımcı fiil olarak kullanıldığında ise bu yön ifadesi sayesinde esas fiilin bir süreç içine girdiği bildirilebilir.

Unutib barmoq (Unutup gitmek)

Arta bardı (Gitgide çoğaldı)

Kısaca *barmoq* yardımcı fiili bir işi yapıyor olma halini tasvir edebilir. Anlam olarak ilerleme halindeki bir süreçte vurgu yapan bir yardımcı fiildir.

Xazan vaqti... tabat asta-sekin ölib baradi. (YAS, 194).

Hazan vakti... tabiat yavaş yavaş ölüyor-ölüp gidiyor.

Barmoq fiili –*Ib* zarf-fiil ekinden sonra kullanıldığında, bir işin yavaş yavaş gelişmesi, bir durumdan başka bir duruma geçmesi söz konusudur. “Esas eyleme –*Ib* ulaç ekiyle bağlanarak hareketin belirli yönde uzaklaştığını, sürdüğünü bildirir” (Merhan, 2012, s.91).

(1) *Salih kulimsigan ko'yi dahlizga yurub bardı va ayog'ini kafshiga uzatdı* (Abdullah Qadiri (Julgunboy) Taşkent, 1928, 5. sayı).

Salih gülümseyerek girişe yürüyüp vardı ve ayağını ayakkabısına uzattı.

1. örnekte yer alan *yurmoq* (yürümek) fiili bir aktivite fiilidir. Bu fiile gelen *barmoq* fiili ile *yürüyüp gitmekte olan* gibi bir anlama kavuşmuştur. *Barmoq* eyleminin geçmiş zamanla birlikte kullanılması fiilin kılınışını etkilemiştir ve dönüşümsüz bir fiil olan yürümek fiili bitiş dönüşümlü hale gelmiştir. Merhan da *barmoq* fiilinin geçmiş zamanda kullanıldığında fiilin tamamlanma bildirdiğini anlatmaktadır (Merhan, 2008, s.372).

7.2. –A Bar-

(2) *Yemak asnosida Niyoz qushbegi suzlab yiginning maqsadi bilan ahli maclisni tanishdira bordi.* (ÖK, 275).

Yemek esnasında Niyoz Qushbegi konuşup meclis ehlini yiğidin amacıyla tanıştırmaya devam etti.

2. örnekte yer alan *tanishdirmoq* (tanıştırmak) fiili bitiş dönüşümlü bir fiildir. Kritik sınır aşılmadıkça fiil tamamlanmış sayılmaz. Ancak *barmoq* fiili *tanishdirmoq* fiiline gitgide, zamanla gibi bir anlam yüklemiştir. Yani *tanishtiradurmak* gibi bir anlamın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tanishdirmoq fiilinin belli bir süreçte gerçekleştiğini belirterek bu fiili bir süreç içinde betimleyen *barmoq* yardımcı fiili dönüşümlü bir fiil olan tanıştırmak fiilini dönüşümsüz hale getirmiştir.

(3) *Shuning uchun Otabekning kunlari quyosh botib chiqq'an sayin bir qorong'uliqg'a kira borib...* (ÖK, 162).

Şunun için Atabey'in günleri güneş batıp çıkıncaya kadar bir karanlığa girevarıp...

3. örnekteki *kirmoq* (girmek) fiili bitiş dönüşümlü bir fiildir. Yani *kirmoq* eyleminin bitişinde bulunan kritik sınır aşılmadan eylem tamamlanmış sayılmaz. Bu örnekte *kirmoq* fiiline *barmoq* yardımcı fiilinin eklenmesiyle eylemin gerçekleşme sürecine odaklanılmıştır. *Girevarmak* eyleminin *giredurmak* gibi bir anlamı vardır. Söz konusu örnekte bitiş dönüşümlü bir fiil dönüşümsüz hale gelmiştir.

(3) *Salih kulimsigan ko'yi dahlizga yurub bardi va ayog'ini kafshiga uzatdi* (Abdullah Qadiri (Julgunboy) Taşkent, 1928, 5. sayı).

Salih gülümseyerek girişe yürüyüp vardı ve ayağını ayakkabısına uzattı.

Özetle, *barmoq* yardımcı fiilinin Özbekçede kılınış işlemcisi olarak iki işlevi bulunmaktadır. (i) Geçmiş zamanda kullanıldığında fiilleri bitiş dönüşümlü hale getirir. (ii) Diğer zamanlarda ise başlangıç ve bitiş dönüşümlü fiillerle birlikte kullanıldığında dönüşümsüz fiil oluşturmaktadır.

7.3. –Ib Boshla-

Karahan, Schönig gibi araştırmacılar *başlamak* fiilinin bir yardımcı fiil olmadığını düşünmektedirler. Karahan *başla-*, *çalış-*, *iste-* gibi aslında yardımcı fiil olmayan bazı fiiller, *maya başla-*, *- mak iste-*, *maya çalış-* kalıpları içinde yardımcı fiil olarak da kullanılır ve birlikte kullanıldığı hareket isimlerini tasvir eder” demektedir (Karahan, 2005, s.79). Başlamak fiili ile ilgili Schönig de bir yardımcı fiil olmadığı yönünde görüş belirtmiştir. Turnuyozov ve Rahimov’un gramerinde yardımcı fiil kategorilerinden biri de fiillerle birleşerek yeni anlamlar oluşturan yardımcı fiillerdir. Bu açıdan bakıldığında *bashlamoq* fiilinin bu kategoriye girdiği anlaşılabılır. Yani *bashlamoq* fiili ana fiille birleştiğinde yeni anlamlar yaratır. Biz bu sebeple bu fiili yardımcı fiil olarak kabul edeceğiz.

(4) *Marg'ilonning havosi buziq ekan, bir-ikki kundan beri manim ham ahvolim o'zgarip boshladi.* (ÖK, 12).

Margilonın havası bozuk imiş, bir iki günden beri benim de halim değişmeye başladı.

O'zgarmoq (değişmek) fiili dönüşümsüz bir fiildir. Çünkü bir süreç içinde gerçekleşir ve eylemin başlangıcı veya bitişine dair herhangi bir vurgu yoktur. *Bashlamoq* fiili ile birlikte kullanıldığı zaman ise değişmek eyleminin başlangıcına vurgu yapılmıştır. Yani 4. örnekte *bashlamoq* eylemi dönüşümsüz bir fiil olan *o'zgarmoq* eylemini başlangıç dönüşümlü hale getirmiştir.

(5) *Hatto Azizbekning buyrug'ig'a ham quloq salmay to'sto'ska qochib boshladilar.* (ÖK, 62).

Hatta Azizbey'in buyruğuna kulak asmayıp tostoska kaçmaya başladılar.

Qochmoq (kaçmak) fiili dönüşümsüz bir eylemdir. Fiilin anlamında başlangıcı veya bitişine dair herhangi bir zaman vurgusu yoktur. Bu örnekte ise *qochmoq* fiilinin

başlangıcına vurgu yapmak üzere bashlamoq fiili kullanılmıştır. Yani bashlamoq fiili dönüşümsüz bir fiili başlangıç dönüşümlü hale getirmiştir.

(6) *Qo'rg'on begining ko'rsatishicha kimga uch tanga pul, kimga adras chopon ulashilib boshlandi.* (ÖK, 47).

Kale beyinin gösterisinde bazılarına üç akçe para, bazılarına adras çapan bölüştürülmeye başlandı.

Bu örnekteki *ulashtirmoq* (paylaştırmak) fiili bitiş dönüşümlü bir fiildir. Ulashtirmoq olayının sonundaki kritik sınır aşılmadan eylem tamamlanmış sayılmaz. Söz konusu örnekte boshlamoq yardımcı fiili ile birlikte ulashtirmoq eyleminin başladığı aktarılmaktadır. Bu sebeple bitiş dönüşümlü olan bir fiil başlangıç dönüşümlü hale gelmiştir.

7.4. –A Boshla-

(7) *Birlaşma binasında toplana boshladik.*

Birleşme binasında toplanmaya başladık.

7. örnekte *toplanmoq* (toplanmak) fiili fiili bitiş dönüşümlü bir fiildir. *Toplana boshlamoq* fiili ile toplanmoq eyleminin başlangıcına vurgu yapılmıştır. Yani burada bitiş dönüşümlü bir fiil olan toplanmoq fiili başlangıç dönüşümlü hale gelmiştir.

Boshlamoq fiili diğer yardımcı fiillerin aksine bütün fiillerle birleşebilir. Çünkü boshlamoq fiili yardımcı fiil olarak kullanıldığı zaman kendi anlamını korumaktadır. Kendi anlamıyla birlikte birleştiği fiilin kılınışı üzerinde başlangıç sınırına vurgu işlemi yapar. Boshlamoq eylemi hem bitiş dönüşümlü hem dönüşümsüz fiillerle birleşerek bu fiillerin başlangıcına vurgu yapan bir kılınış işlemcisidir.

7.5. –Ib Ber-

“ber- fiili, esas fiil olarak ilk defa Orhon Yazıtlarında görülmektedir” (Tekin, 1988, s.40). Tasvir fiili olarak da Orhon Yazıtları’ndan beri kullanıla gelmektedir.” (Tekin, 2003, s.100). Bermek fiilinin tasvir fiil olarak bağlandığı ana fiildeki hareketin tamamlanması görevini üstlenir.

Merhan, Özbekçede *bermoq* eyleminin –*Ib* zarf fiil ekiyle ana fiile bağlanmasında hareketin tamamen bitirildiğini belirtmeye yaradığından bahsetmektedir (Merhan, 2008, s.370). Türkiye Türkçesi gramerlerinde tezlik fiili olarak ele alınan *vermek* fiili de aynı görevi yapmaktadır. *Bermoq* fiili Özbekçede –*Ib* ve –*A* zarf fiil ekleriyle birlikte asıl fiille birleşebilir: *Okib bermoq* ve *qolabermoq* gibi.

Esas fiilin kök veya gövdesine –*Ib* zarf fiil eki eklendiğinde, yapılan iş veya oluşun en kısa süre içinde, çabucak gerçekleşmesi istendiği belirtilir.

(8) *O'zbek tiliga qonuniy davlat tili maqomi berilishi o'zbek xalqi ruhining tiklanishga, millat ma'naviy-axloqiy ideallarining to'la shakllanishiga keng imkoniyatlar yaratip berdi.* (ÖK, 28).

Özbek diline kanuni devlet dili unvanı verilmesi Özbek halkının ruhunun yükselişine, milletin manevi ve ahlaki ideallerinin şekillenmesine geniş imkanlar yarattı.

Yaratmoq (yaratmak) başlangıç dönüşümlü bir fiildir. *Bermoq* fiili Özbekçede –*Ib* zarf fiil eki ile kullanıldığı zaman ana fiil ani bir gerçekleşme evresine girer ve son dönüşümlü bir fiil grubu ortaya çıkar. Bu cümlede *yaratmoq* fiili de *bermoq* fiilinin bu etkisiyle aniden gerçekleşen bir eyleme dönüşmüş ve bitiş dönüşümlü bir fiil haline gelmiştir.

7.6. –A Ber-

(9) *Amma o'zining mansab suymasligi vajhidan yana eskicha "Yusufbek Hoji" bo'lib qola berdi.* (ÖK,72).

Ama kendisinin görev yardımı sebebiyle eski usule göre “Yusufbey Hoca” olup kalıverdi.

9. örnekte yer alan *qolmoq* (kalmak) fiili dönüşümsüz bir fiildir. *Qolmoq* eylemi bir dönüşüm içermez ve eyleme müdahale olmadığı sürece devam edecektir. *Bermoq* fiili *qolmoq* fiilinin bir anda gerçekleştiğini belirterek eylemin sürecini kısaltır ve anlık fiil okuması sağlar. Yani 9. örnekte *qolmoq* fiili anlık bir fiil haline gelmiştir.

Bermoq fiili Özbekçede –*Ib* ve –*A* zarf fiil ekleriyle ana fiile bağlanan, başlangıç dönüşümlü ve dönüşümsüz fiilleri bitiş dönüşümlü hale getiren bir yardımcı fiildir.

7.7. –Ib Bit-

Bitmoq (Bitmek) fiili Özbekçede yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. Ana fiile sadece –Ib zarf fiili ile bağlanır ve örneklerde bitirmoq şekliyle de görülebilir. Genel olarak bitirmek anlamıyla fiillerle birleşir. Bitmek fiilinin bazı kaynaklarda yardımcı fiil olarak ele alınmadığı görülür. Ancak Tatarca üzerine çalışan Fatma Şahan Güney –p betmek şekliyle bu fiili yardımcı fiil olarak ele almıştır. Ayrıca Aziz Merhan, *Özbek Dilinde Betimleyici Eylemler* adlı çalışmasında –b bitmoq kalıbını ele almıştır ve bitmoq fiilini yardımcı fiil olarak göstermiştir. Özbekçe kaynaklarda bitmoq fiilinin belli bir anlam çerçevesi olan fiillerle birleşmeye eğilimli olduğunu görebiliriz. Bu eylemler genel olarak *solmak*, *sönmek*, *kurumak*, *azalmak* gibi süreç ifade eden ve bir noktada biteceği kesin olan fiillerdir. Bitmoq fiili de bu anlam çerçevesinde fiillerin sonunu anlatmakta ve yardımcı fiil olarak yer almaktadır. *Bitmoq* geçişsiz bir fiil olduğu için *bitirmoq* fiili de bu anlamı geçişli fiillerle birlikte yansıtır. Bu sebeplerle *bitmoq* ve *bitirmoq* fiilini yardımcı fiil olarak kabul edebiliriz.

Bitmoq (bitmek) fiili ana fiilin anlamını pekiştirerek süreci kısaltmakta ve tamamlanmışlık bildirmektedir. *Sonib bitmoq* (sönmek), *oqup bitirmoq* (okuyup bitmek) gibi örneklerde bu durum görülebilir. “Eylemin tamamlanması, tamamen yapılması, tam ve bir bütün olarak gerçekleşmesini bildiren –p bet birleşik fiil yapısı, anlamca ve bazı dilbilgisel özellikleri itibarıyla birbirine yakın olan *şin-* “sol-”, *yan-*, *kip-* “kuru-” gibi bir grup fiil ile birlikte kullanıldığında eylemin gerçekleşmesinin ve dolayısıyla da özne üzerinde olan etkisinin maksimum/en son derecede olduğunu ifade eder” (Güney, 2008, s.131).

(10) -*Negaki ertagacha qipchoqlar qochib bitadirlar.* (ÖK, 168).

Çünkü ertesi güne kadar Kıpçaklar kaçmış olacaklar.

Qochmoq (kaçmak) bir süre devam eden, bitişi veya başlangıcı kesin olmayan bir fiildir. Bitmoq yardımcı fiiliyle birleştiğinde ise kaçıp kurtulmak gibi bir anlam ortaya çıkar. Kaçıp kurtulmak anlamının ortaya çıkması *qochmoq* fiilinin artık sona erdiğini göstermektedir. Yani bitmoq yardımcı fiili dönüşümsüz bir fiili bitiş dönüşümlü hale getirmiştir.

(11) *Qushbegi tez-tez qog'oz taxlarini ochib bitirdi.* (ÖK, 54).

Kuşbeyi çabucak kağıt katlarını açıverdi.

Ochmoq (açmak) kritik sınırı başlangıçta olan bir fiildir. 11. örnekte *ochib bitirmoq* eylemi, *ochmoq* eyleminin hızlıca yapıldığını ve başka bir eyleme geçildiğini işaret eder. Bu anlamı okuyucuya göstermede *bitmoq* yardımcı fiili kullanılmıştır. Böylece kritik sınır başlangıçtan sona geçmiştir.

(12) *Qutidor xatni o'qub bitirdida...* (ÖK, 81).

Kutidor mektubunu okuyup bitirecek.

Bu örnekte bulunan *oqumoq* (okumak) fiili dönüşümsüz bir fiildir. Yani fiil herhangi bir kritik sınır içermez. Ancak bitirmoq yardımcı fiilinin eklenmesiyle *oqumoq* fiilinin bitişi vurgu yapılmıştır. Dönüşümsüz bir fiil bitiş dönüşümlü hale gelmiştir.

Sonuç olarak bitmoq yardımcı fiili Özbekçede tamamlanmışlık bildiren bir fiildir. Başlangıç dönüşümlü ve dönüşümsüz fiillerin bir anda olup bitmesine neden olan ve onları bitiş dönüşümlü hale getiren bir kılınış işlemcisidir.

7.8. –Ib Chiq-

Merhan *chiqmoq* fiilinin daha çok bir sürecin son buluşunu anlattığını belirtmiştir. *Chiqmoq* fiili *sıyrılmak*, *ayrılmak* gibi anlamlara sahiptir ve bu sebeple yanında kullanılan fiilin sonunun kesinleştiği anlamını verir.

Esas fiil, kök veya gövdesine *-Ib -mäy* zarf-fiil ekini aldığında, bir iş veya oluşun bitmesi, son bulması söz konusu olur.

(13) *Kumushning bu tovshiga oftob ayim bilan Oysha kampir uydan yugurishib chiqdilar.* (ÖK, 27).

Gümüşün bu sesini duyunca Oftob ile Ayşe yaşlı kadının evinden koşup çıktılar.

13. örnekte kullanılan *yugurishmoq* (koşmak) fiili, *bir yere ivedilikle gitmek* olarak tanımlanır. Yani bir yerden bir yere doğru gidilen bir süreci anlatan, sürece odaklanan dönüşümsüz bir fiildir. Ancak bitiş dönüşümüne vurgu yapan *chiqmoq* fiili ile beraber kullanıldığında ana fiil bitmiştir. Yani *chiqmoq* fiili dönüşümsüz bir fiili bitiş dönüşümlü hale getirmiştir.

(14) *Qushbegi maktubni ikkinchi martaba o'qub chiqib xotinga qaradi.*(ÖK, 55)

Kuşbeyi mektubu ikinci kez okudu ve hatununa baktı.

O'qumoq (okumak) dönüşümsüz bir fiildir. 14. Örnekte *chiqmoq* fiili ile birlikte bu fiilin sona erdiği anlatılmaktadır. Yani dönüşümsüz bir fiil bitiş dönüşümlü hale gelmiştir.

(15) *O'zbekistan tarixining bog'chadan boshlab barcha turdagi o'quv yurtlarida o'qitilishi yuqoridagi g'oyadan kelib chiqdi.*

Özbekistan tarihinin ana okuldan başlayarak bütün okul yurtlarında okutulması yukarıdaki düşünceden gelip çıktı.

15. örnekte *kelmoq* (gelmek) fiilinin nerede gerçekleşmeye başladığı anlatılmaktadır. *Kelmoq* fiili bitiş dönüşümlü bir fiil olmasına rağmen *chiqmoq* yardımcı fiili ile birlikte fiilin kınınışı değişmiş ve dönüşümsüz bir fiil haline gelmiştir.

Görülebileceği üzere *chiqmoq* fiili Özbekçede yardımcı fiil olarak çeşitli anlamlarla esas fiile bağlanır. Genel olarak dönüşümsüz fiillerle birlikte kullanılsa da başlangıç dönüşümlü fiillerle de kullanılabilir ve bu fiillerin kınınışı bitiş dönüşümlü olarak değiştirir. *Chiqmoq* fiili bağlamla birlikte dönüşümsüz fiiller de yaratabilir.

7.9. –Ib Kel-

“Türkçede *gel-* (<kel-) fiilinin süreklilik bildiren tasvir fiilleri yaptığını Eski Türkçeden itibaren takip etmek mümkündür” (Tekin, 2003, s.99). “Tasvir fiili olarak da Eski Türkçede görülmektedir: *ud-u kel-* ‘ardı sıra gel-, takip edip dur-’ *yür-e kel-* ‘yürüyüp gel-’” (Tekin, 2003, s.101). Özbekçede *kelmoq* fiilinin ana işlevi tezlilik değil, sürekliliktir. Yani *kelmoq* fiilinin “bir anda olup bitme” anlamı yerine “süreklilik” anlamı ön plandadır. Biz de kınınışı işlemcisi olarak *kelmoq* fiilinin bu anlamı üzerinde duracağız.

Özbekçede *Kelmoq* (gelmek) fiiliyle kullanılan esas fiillerin kök veya gövdelerine *-Ib* zarf-fiil eki getirildiğinde bu birleşik fiiller, gerçekleşmeye yakın olan veya henüz gerçekleşmemiş olan fiilleri ifade ederler. Bir noktada başlayan esas fiilin başlangıcı ile sonu arasına odaklanır.

(16) *Yeng ichidan bir-birisiga o'tquzil'an ikki qolini barobar ko'tarib koz yoshini artar ekan, ichkari havlidan Oftob oyim chiqib kelar edi.* (ÖK, 120).

Yen içinden birbirine geçirilmiş iki elini beraber kaldırıp gözyaşlarını silerken, içerdeki avludan Oftob ayım çıkıp geliyordu.

(17) *O'zbeklar ana shundaylar safidagi millatdir. Bu millat eski zamondan faxrlanib, yangi zamonga kurashlar orqali kirib keldi.* (ÖK, 221).

Özbekler aynen öyle saftaki millettir. Bu millet geçmişle gururlanıp, yeni zamana mücadeleler yardımıyla giregeldi.

16. ve 17. örneklerde *chiqmoq* (çıkmaq) ve *kirmoq* (girmek) fiilleri bitiş dönüşümlü fiillerdir. Kelmoq fiili bu fiillerin gerçekleşme sürecine vurgu yapmıştır. Kelmoq fiili başlangıç dönüşümlü olan bu fiilleri aşamalı bir hale getirmiş ve dönüşümsüzleştirmiştir.

(18) *Men siz bilan o'tkan ishlar haqida so'zlashmoqci o'lib turar edim, ozi jo'rttaga kirib keldi.* (ÖK, 191).

Ben sizinle olup biten işler hakkında konuşmak için can atıyordum, kendisi mahsus içeri geldi.

Kirmoq (girmek) bitiş dönüşümlü bir fiildir. Bu örnekte girip gelmek birleşik fiili ile anlatılan nokta girme anıdır. Yani bağlama bakıldığında *kirmoq* eylemi bitmiş gibi görünse de çeviri *giregeldi* gibi olmalıdır. Bu da girmek eyleminin hala sürdüğü anın esas alındığını gösterir. Bitiş dönüşümlü olan *kirmoq* fiili dönüşümsüz bir fiil haline gelmiştir.

Özbekçede yardımcı fiil kullanımı çok yaygın olduğu için gelmek fiili kelmoq ve kelamoq olarak kullanılır. Kelamoq şeklinde kullanıldığında da süreğe vurgu yapar haldedir. Sonuç olarak kelmoq fiili dönüşümsüzleştirici görevinde olan bir kılınış işlemcisidir.

7.10. –Ib Ket-

Özbekçede ketmoq yardımcı fiilinin gitmek, varmak, ulaşmak, yönelmek gibi anlamları vardır. Bu fiilin Özbek Türkçesinde Türkiye Türkçesine göre daha geniş bir anlam

yelpazesi vardır. “Özbek Türkçesi'ndeki ket-, yardımcı fiil olarak kullanıldığında hal ve hareketin aniden, beklenilmeyen, çok kısa zamanda olduğunu bildirir”

Esas fiilin kök veya gövdesine *-Ib* eklenirse;

(i) Bitmiş bir iş veya oluş söz konusudur.

(ii) Birdenbire, çabucak veya esaslı bir şekilde yapılan bir iş veya oluş söz konusudur. (Şabanov, 2002, s.33-41).

Urıb ketdi. (Vuruverdi). Ketmoq yardımcı fiilinin esas fiilin bitişine neden olduğu ve farklı bir anlama yöneldiği görülmektedir.

(19) *Stol yoniga kelguncha uning boshi aylanip ketdi.* (S.Zun)

Masanın yanına gelene kadar onun başı döndü.

Aylanmoq (dönmek) fiili süreğe vurgu yapan dönüşümsüz bir fiildir. Özbekçede ketmoq fiili ana fiile *-Ib* zarf fiil eki ile bağlandığı zaman fiile kritik bir dönüm noktası kazandırır. 19. Örnekte ketmoq fiili dönüşümsüz bir fiili dönüşümlü hale getirmiştir.

7.11. –A Ket-

Esas fiilin kök veya gövdesine *-ä, -y* eklendiğinde, bir iş veya oluşun başlaması söz konusu olur. *So'zlay ketdi* (söylemeye koyuldu). Bu cümlede de söyleme işinin başlangıcına vurgu yapılmaktadır.

(20) *Bu olturishdan song ul bir oylab bo 'zaxanag'a kelmay ketdi* (ÖK, 123).

Bu olaydan sonra o aylarca bozahaneye gelmedi.

20. Örnekte *kelmoq* (gelmek) fiili bitiş dönüşümlü bir fiildir. Ketmoq fiili burada gelmek eyleminin sürekli hale geldiğine vurgu yapmaktadır. Yani bitiş dönüşümlü bir fiil ketmoq fiili vasıtasıyla dönüşümsüz hale gelmiştir.

Ketmoq fiilinin Özbekçede birkaç işleve sahip olduğu 19. ve 20. örneklerle görülebilir. Ketmoq fiili genel olarak bitiş dönüşümlü fiiller yaratmaktadır. Ancak *–A* zarf fiil ekiyle cümlelere bağlandığında dönüşümsüz fiiller de yaratabilir.

7.12. –A Koy-

Koymak fiili esas fiil olarak Eski Türkçeden beri kullanılmaktadır. “ ko- fiiline, fiilden fiil yapan -d- ekinin eklenmesiyle oluşmuştur” (Gabain, 1995, s.58). Tasvir fiili olarak Eski Türkçeden beri kullanılmaktadır. Esas fiile sadece *-Ib* zarf-fiil ekiyle bağlanır. *Nomlap kod- esaslı vazetmek, vazedip koymak*”(Gabain, 1995, s.91).

Özbekçede *koymoq* fiili yardımcı fiil olarak kullanıldığında bırakmak anlamı katar. Örneğin, *ad koymoq* fiili, adın kişiye koyulması ile biter. Yani bitiş dönüşümlü bir fiildir. Bodroglieti de koymak fiilinin tamamlanmışlık bildirdiğini söyler (Bodroglieti, 1992, s.234). Koymak fiilinin diğer Türk lehçelerinde de tamamlanmışlık bildirdiği bilinmektedir. “Koy- “koymak” fiili, Çağatay Türkçesinde esas fiile *-A, -y, -Ib* zarf-fiil ekleriyle gelerek esas fiildeki oluş ve kılışın sona erdiğini, tamamlandığını ifade eder” (Uçar, 2016, s.49).

Özbek Türkçesinde *yaptı bıraktı* gibi bir kalıpla veya *-Ib* zarf fiil eki ile kullanılırken Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında *-A* zarf fiil eki ile birlikte de kullanılabilir. Devam etmek halinde olan veya bitiş noktasına uzak olan fiilleri kritik sınıra ulaştırır.

(21) *Usta Alimni hikoya tinglamak uchun hozirlana koydu.* (ÖK,146).

Usta Ali hikaye dinlemek için hazırlanıverdi.

Hazırlamak veya *hazırlanmak* fiilleri süreç ifade ederler. Bir işlemciyle etkileşime girmedikleri sürece dönüşümsüz fiillerdir. 21. örnekte *koymoq* fiili vasıtasıyla hazırlanmak fiilinin *ani şekilde bittiği* anlamı ortaya çıkmaktadır. Yani *koymoq* fiili burada dönüşümsüz bir fiille etkileşime girerek fiili bitiş dönüşümlü hale getirmiştir.

Sonuç olarak *koymoq* fiili Özbekçede genel olarak dönüşümsüz fiillerle birleşerek onları bitiş dönüşümlü hale getiren bir kılınış işlemcisidir.

Koymak fiili Türkiye Türkçesinde Bursa, Denizli gibi yörelerin ağızlarında yaşamaktadır. Bursa ağızında *gidekoymak* gibi ifadeler tezlik ifade ederken, Denizli yöresi ağızında ise *gidekoymak* ifadesi sürerlik ifade etmektedir. (Derleme Sözlüğü, c:6) Bu da fiilin çeşitli yörelerde farklı kılınış işlevlerine sahip olduğunu göstermektedir.

7.13. –İb Otır-

Otırmak fiilinin Eski Türkçedeki *olır-* fiilinden geldiği düşünülmektedir: özüm kuutum bar üçün kagan olurtum. “Benim (de) talihim olduğu için hakan (olarak tahta) oturdum” (Tekin, 1988, s.4). Otırmaq fiili geçişsiz bir durum fiilidir. Otırmaq fiilinin Özbekçede *oturmak, durmak, devam etmek* gibi anlamları vardır.

Otırmaq fiili ile oluşturulan tasvir fiillerinde genellikle anlık olmayan, belli bir süre devam eden bir iş veya oluş söz konusudur. Türkiye Türkçesindeki *konusup durmak, ağlayıp durmak* gibi eylemlerin anlam çerçevesi Özbekçede otırmaq fiili ile yapılan eylemlere karşılık gelebilir.

(22) *İçkarida xatini yıqlab otirardi.* (YAS, 176).

İçeride hatunu ağlayıp duruyordu .

22. örnekte kullanılan fiil kalıbı Türkiye Türkçesinde de sıklıkla karşımıza çıkar. Belirli bir süre devam eden eylemleri tasvir etmek için kullanılır. Bu kalıp Özbekçede otırmaq yardımcı fiili yardımıyla anlatılır. Ancak bu örnekte kılınış değiştirilmemiş süreğe vurgu yapan *yıqlamoq* (ağlamak) fiilinin bu vurgusu güçlendirilmiştir.

(23) *Mana, men endi cadidni körib otiribman.* (YAS, 186).

İşte, ben şimdi yenilik taraftarını görüp duruyorum.

Körmoq (görmek) fiilinin kritik noktası eylemin başlangıcındadır. Bu başlangıcından sonra bir etki olmadıkça eylem devam eder yani bu fiil başlangıç dönüşümlüdür. 23. örnekte cümlede otırmaq yardımcı fiilinin etkisi ile görmek fiilinin bir süre devam ediyor olmasına vurgu yapılmıştır. Yani başlangıç dönüşümlü olan bir fiil bu özelliğini kaybederek dönüşümsüz bir fiil haline gelmiştir.

Otırmaq fiili Özbekçede nadir kullanılan bir fiildir. Çalışmamızda kullandığımız kaynakları incelediğimizde bu fiilin başlangıç dönüşümlü fiillerin kritik sınırını etkisizleştirerek onları dönüşümsüz fiiller haline getirdiği tespit edilmiştir.

7.14. –İb Öt-

Ötmek fiili kök halinde geçişli bir fiildir. Esas fiil olarak ilk defa Eski Türkçede görülmektedir: *nemen ötgeymü men.* “Nasıl geçebilirim?” (Clauson, 1972, s.39).

Merhan *ötmoq* fiilinin ana fiile –*Ib* ekiyle ulanarak eylemin tamamen gerçekleştiğini anlattığını söylemektedir” (Merhan, 2008, s.381).

Ötmoq fiilinin Özbekçede *geçmek, bir yerden ayrılıp başka bir yere gitmek, geride bırakmak, geçiştirmek, önemsiz görmek* gibi anlamları vardır. Bu fiil esas fiile sadece -*Ib* zarf-fiil ekiyle birleşirken hem geçişli hem de geçişsiz fiillerle birlikte kullanılabilir. Bu anlamlara bakılarak yardımcı fiil olarak kullanıldığında ne gibi etkiler yarattığına dair bazı çıkarımlar yapılabilir. Bu anlamlar vasıtasıyla ötmek fiilin birleştiği fiilde tamamlanmışlık bildireceği söylenebilir.

(24) *Tamaşabınlar takatsızlangandek korındılar, Ahvar uzanıp ötdi.* (MA, 147).

Seyirciler sabırsızlanmış görünüyorlardı, Ahvar uzanıp geçti.

Uzanmoq (uzanmak) fiili tek başına kullanıldığında başlangıç dönüşümlü bir fiildir. Yatay pozisyona geçmek ve bu pozisyonda bir süre kalmak gibi iki evreli bir yapısı vardır. Ötmoq fiili uzanmak fiilinin sürecini kısaltmış ve eylemin bitiş noktasını belirtmiştir. Ötmoq fiili başlamadan önce uzanmak eylemi tamamlanmak zorundadır. Bu örnekte ötmoq eyleminin başlangıç dönüşümlü fiilleri bitiş dönüşümlü fiiller haline getirebileceği görülmektedir.

(25) *Biz, osmonga bulut çıksa, yomgir yogadimi, yogmadimi bilalmay bahslaşip ötdik.* (RYG, 249).

Biz, gökyüzünde bulut çıktığında, yağmur yağacak mı yağmayacak mı tartıştık.

25. örnekte de *bahslaşmoq* (tartışmak) süreğe odaklanan dönüşümsüz bir fiildir. Ötmoq fiilinin gelmesiyle ana fiilin sona erdiği anlaşılmaktadır. Yani ötmoq fiili dönüşümsüz bir eylemi bitiş dönüşümlü hale getirmiştir.

Sonuç olarak ötmek fiili Özbekçede başlangıç dönüşümlü ve dönüşümsüz fiilleri bitiş dönüşümlü hale getiren bir kılınış işlemcisidir.

7.15. –*Ib Sol-*

Genel olarak ana fiil olarak kullanılan *solmoq* fiili Özbekçede *salmak, umursamamak, koyvermek, göndermek, sürdürmek* gibi anlamlara sahiptir. Yardımcı fiil olarak kullanılışı diğer tasvir fiillerine göre daha az yaygındır. Bu şekilde kullanıldığında

bermek fiiline yakın bir anlam yaratır ve ana fiilin çabucak bitirildiğini belirtir. Yani eylemin bitişini hızlandırarak ani fiiller yaratır. Örneğin, *Bitib soldi (tamamen bitti)* gibi. Ancak ana fiil olarak kullanılmaktan daha ziyade anlık fiiller yaratan bir yardımcı fiil görevinde kullanılmaktadır.

(26) *Ana şu mantık tamayyilidan barib, sizin ham çalgitişima soldi.* (RYG, 156).

Şu mantık ilkesine varıp, sizi de oyaladı.

Çalgitişmoq (oyalamak) fiili dönüşümsüz bir fiildir. Bu eylemin bir yardımcı fiil olmadan kullanıldığında ne zaman biteceği belli değildir. 26. örnekte görüleceği üzere söz konusu eylem ani bir şekilde sonlanmış. Yani *solmoq* fiili dönüşümsüz bir fiil olan *Çalgitişmoq* fiilini bitiş dönüşümlü hale getirmiştir.

Görüldüğü üzere *solmoq* yardımcı fiili kılınış işlemcisi olarak bitiş dönüşümlü fiiller yaratmaktadır. Başlangıç dönüşümlü veya dönüşümsüz fiillerin hızlıca sonlanmasına neden olan bir kılınış işlemcisidir.

7.16. –*Ib* Tashla-

“Taşlamak fiili *dış* ve *-ta* addan fiil yapma ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Taş, dış anlamıyla Eski Türkçede görülür. Tasvir fiili olarak ilk defa Çağataycada görülmektedir. Esas fiile sadece *-Ib* zarf-fiil eki ile bağlanır: *bağların söktürüp taşlatur irdi. (onların) bağlarını söktürüp dışarı attırıyor idi*” (Eckmann 1988, s.115).

Körİb taşlaydi

Ezİb taşlaydı

Tashlamoq fiilinin Özbekçede *taşlamak, fırlatmak, savurmak* gibi anlamlarda kullanıldığı yerler vardır. Ancak tashlamoq fiili yardımcı fiil olarak kullanıldığında *çabucak yapmak* çerçevesinde anlamlar ortaya çıkarmaktadır. Yani *solmoq* fiilinde olduğu gibi bu fiil de beklenmedik şekilde biten eylemleri tasvir etmeye yardımcı olacaktır. Tashlamoq fiili –*ib* zarf fiil ekiyle ana fiile bağlandığında bitiş dönüşümlü fiiller ortaya çıkmasına neden olur.

(27) *Yoruq kelajagiga etmadig , amma maksad sari etmiş yıllık intilishda nimalar kıldık, nimalar körib tashladık.* (RYG, 241).

Aydınlık geleceğe ulaşmadık, fakat maksada doğru yetmiş yıllık heveste neler yaptık, neler gördük.

27. örnekte *körmoq* (görmek) eylemi başlangıç dönüşümlü bir eylemdir. Yaşanılan eylemlerin geçmişte kaldığını tasvir etmek adına taşlamak eylemi kullanılmıştır. Bu kullanımla birlikte görmek –karşılaşmak- eylemi bitmiştir. Yani tashlamoq yardımcı fiili başlangıç dönüşümlü bir eylemi bitiş dönüşümlü hale getirmiştir.

Tashlamoq fiili Özbekçede nadir kullanılan bir yardımcı fiildir. Genel olarak başlangıç dönüşümlü eylemleri bitiş dönüşümlü eylemlere dönüştüren bir kılınış işlemcisidir.

7.17. –**Ib Tur-**

“Esas anlamları üzerinden evrim geçirerek gramer görevi kazanan *olmak, kılmak, durmak* yardımcı fiillerini Eski Türkçenin ilk yazılı belgelerinde bile görmek ilgi çekicidir. Bu yardımcı fiiller, leksikal bir ögenin yanında gramatikal bir ögenin katılımı ile oluşan birleşik fiil yapısında yer almıştır” (Tekin, 2000, s.444-449). “Turmak fiili tasvir fiili olarak da kullanılmaktadır. Bu dönemde [- A + tur-] ve [-U + tur-] şekilleri tasvir fiili olarak hareketin sürekliliğini ifade etmiştir. *-Ib turmak* yapısıyla hareketin belirli sınırlarda sürekli tekrar edildiği belirtilmiştir” (Ercilasun, 1984, s.86).

Gabain turmak fiilinden *Eski Türkçenin Grameri* adlı eserinde bahseder. Diğer hareket bildiren fiillerde olduğu gibi turmak fiilinin de fiile –Ib zarf fiil ekiyle birleştiğini belirtir. Ve turmak fiilinin hareket halinde olduğunu belirtmenin yanında *gali turmak* şekliyle gelecek zaman anlamı da yaratabildiğini göstermiştir. (Gabain, 1995, s.91).

Turmoq fiili Özbek Türkçesinde şimdiki zaman çekiminde kullanılır;

Kutib turibman- Bekliyorum

Kutib turibsan- Bekliyorsun

Kutib turibdi - Bekliyor

Kutib turibmiz - Bekliyoruz

Kutib turibsiz - Bekliyorsunuz

Kutib turibdilar - Bekliyorlar

Turmak fiili yardımcı fiil olarak kullanıldığında esas fiilin bir süreç içine girmesine neden olur. “(X)p tur-(/dur-) art fiilinin durağanlaştırıcı işlevi tamamen kılınışsaldır ve başlangıç dönüşümlü fiillerde ortaya çıkar. Kullanıldığı bütün Türk dil türlerinde -(X)p tur-(/dur-), başlangıç dönüşümlü fiillerin heterojen kılınışsal içeriğini ikinci eylem olarak homojenize eder” (Bacanlı, 2014, s.123). *Awırıp tur-* (hasta halde olmak) örneğine baktığımız zaman daha önce *hastalanmak* anlamını ifade eden eylemin turmak fiili ile birleştiği zaman *hasta halde olmak* anlamını ifade etmeye başlaması turmak fiilinin kılınışsal fonksiyonunu göstermektedir.

Özbek Türkçesinde *turmoq* fiili hem *-A* hem *-Ib* zarf fiil ekleriyle esas fiile bağlanabilir.

(28) *Kumush ichkariga kirib ko'zdan g'oyib boldi, lekin Otabek yana bir necha daqiqa yerga mixlangandek qotib turdi.* (ÖK, 34).

Gümüş içlerine doğru girib gözden kayboldu, lakin Atabey yine de birkaç dakika yere mihlanıp donup kaldı.

28. örneğin ana fiili olan *qotmoq (donmak)* fiili bitiş dönüşümlü bir fiildir. *Qotmoq* eyleminin tüm aşamaları bitmeden kritik sınır aşılmamaktadır. *Turmoq* fiili ise süreklilik vurgusu yapan bir fiildir. Bu cümlede süreklilik vurgusu çok bariz değildir ancak burada *turmoq* fiilinin yardımıyla *qotmoq* eyleminin bir süre devam ettiği belirtilmiştir. Yani esas vurgu yapılan nokta bir süreçtir. Bitiş dönüşümlü bir fiil dönüşümsüz hale gelmiştir.

(29) *Arzbegi sipoh, raiyat va arz-dod qilib sohibqiran huzuriga keluvchilarning ahvoli, mamlakatning obod-xaroblighi, muhim ishlardan qaysi biri bitmaganligi xususida axborot berib turgan.* (ÖK, 81).

Arzbeyi asker, halk hükümdar huzuruna gelenlerin hali, memleketin abat-haraplığı, önemli işlerden hangilerinin bittiğine dair haberler verip durmuş.

Bermoq (vermek) fiili bitiş dönüşümlü bir fiildir. Bitişteki kritik sınır aşılmadan vermek eylemi tamamlanmış sayılmaz. Ancak 29. örnekte *turmoq* yardımcı fiilinin etkisiyle *bermoq* eyleminin birden fazla kez tekrarlandığı belirtilmiştir. Yani esas fiil *turmoq* yardımcı fiilinin yardımıyla tekrara sokulmuş ve bitiş dönüşümlü bir fiil dönüşümsüz bir fiil olmuştur.

Sonuç olarak *turmoq* fiili bitiş dönüşümlü ve başlangıç dönüşümlü fiilleri tekrarlayan diziler haline getirerek dönüşümsüz fiiller haline getiren bir kılınış işlemcisidir.

7.18. –*Ib Tush-*

“Esas fiil olarak Eski Türkçede görülmektedir: *yazuka tüş-* (günaha sayılmak)”(Gabain, 1995, s.112). “Düşmek fiili inmek, aşağıya doğru meyletmek, süzülme, yayılmak gibi anlamlara sahiptir. Gabain *tüşmek* fiili için ; “descriptive bir fiil olarak *tüşmek* bir oluş veya kılışın aşağıya doğru hareketini anlatır” demektedir.” (Gabain, 1953, s.20).

Tushmoq fiili bağlama etki ederek fiilin tamamlanmasına katkıda bulunur. “*Tushmoq* fiili bir işin tamamlanmış olduğunu bildirir. Ancak buradaki tamamlanmışlık anlamını doğrudan *tüş-* yardımcı fiiliyle ilişkilendirmek güçtür. Aslında eylemdeki bütünüyle tamamlanmışlık görünüşü –*Ib* zarf fiil ekiyle ardarda bağlanmış eylemlerle belirtilir” (Tulum, 1997, s.202).

Tushmoq fiili Özbekçede genel olarak –*Ib* zarf fiil ekiyle birleşmeler kurar ve sık kullanılan bir fiildir. Düşmek fiili Türkiye Türkçesinde yardımcı fiil olarak kullanılmazken bazı Türk lehçelerindeki kalıplaşmış şekillerde kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin Azerbaycan Türkçesinde *baş a düşmek* terimi bulunur. *Sezme, farkına varmak, anlamak* gibi anlamlara sahip olan bu fiilden anlayabileceğimiz üzere düşmek belirli bir süre sonunda bir düşüncenin netleşmesini tasvir eder. *Tushmoq* kendi anlamında kullanıldığında anlık bir fiildir ve bir yardımcı fiil olarak kullanıldığında da kısa bir zaman diliminde gerçekleşen olayları anlatır.

(30) *Puchuqning kelishidan maqsadi faqat. Shu yozib berilardigan xatgina edi. Kumushning o'tinchi unga moy kabi yoqib tushdi.* (ÖK, 98).

“Basık burun”un gelmeden amacı sadece şu yazılması gereken mektuptu. Gümüşün yalvarması onun bal gibi hoşuna gitti.

Yoqmoq (hoşuna gitmek) belirli bir süre zarfında gerçekleşen bir fiildir. *Tushmoq* fiili *yaqmoq* fiiliyle birleşince hoşuna gidivermek gibi ani gelişen bir eylem oluşmuştur. Yani *tushmoq* fiili *yoqmoq* eylemine bir sınır koyarak eylemin gerçekleşme süresini azaltmış ve kılınışı değiştirerek bitiş dönüşümlü bir fiil oluşturmuştur.

(31) *...konmagan takdirda bu xabarni Otabekka yetkuzsak, zora, shuning bilan ko'ngli sovib tushsa.* (ÖK, 21).

..razı olmadığı takdirde bu haberi Atabek'e ulaştırırsak, keşke, bunun ile gönlü soğusa.

31. örnekteki *sovimoq* (soğumak) fiili aşamalar şeklinde gerçekleşen ancak başlangıcı ve sonu belli olmayan bir fiildir. *Tushmoq* fiili şart kipi ile kullanılmıştır. Buradaki anlam *sovimoq* eyleminin bir an önce gerçekleşmesini istemektir. Yani ani gerçekleşen bir eylem tasvir edilmiştir. Dönüşümsüz bir fiil bitiş dönüşümlü hale gelmiştir.

Tushmoq fiili kılınış işlemcisi olarak genelde herhangi bir kritik sınıra sahip olmayan fiillerle etkileşime girmektedir. Etkileşime girdiği bu fiillere kritik bir sınır koyarak onları bitiş dönüşümlü eylemler haline getirir. 32. örnekte görülebileceği gibi bitiş dönüşümlü fiillerle beraber kullanılarak bu fiillere bir anda olup bitme gibi bir anlam kazandırır;

(32) *...bu o'rinda Homidning esiga ozining bir xatosi kelip tushdi.* (ÖK, 102).

Bu arada Hamid'in aklına kendisinin bir hatası geliverdi.

7.19. –Ib Yat-

Yatmoq fiili yardımcı fiil olarak esas fiille sadece –*Ib* zarf fiil ekiyle birleşir. *Yatmoq* fiili *belli bir yerde uzanmak, durmak, mevcut olmak, belli bir halde bulunmak* gibi anlamlara gelmektedir. Bazı fiiller birleşik fiil kurulumunda direk kökteki anlamlarıyla kullanılırken bazı fiiller ise bağlama hizmet edebilecek yan anlamlarıyla kullanılır. *Yatmoq* fiili de yan anlamlarıyla yardımcı fiil olarak kullanılır.

Aslan Demir *yatmoq* fiilinin yardımcı fiil olarak kullanımında yaptığı kılınış etkisini şöyle açıklamıştır; “...Ancak kimi örneklerde, evre belirleme ve görünüş-zaman bildirme işlevlerinin iç içe geçtiği, evre belirleyicilikle de ilişkilendirilebilen örneklerle

rastlanmaktadır. Bu tür örneklerde –p yat- art-fiilinin dönüşüm sonrası evreye işaret ettiği görülür. Bu işaretleme ön dönüşümlülerde, dönüşüm sonrası durağan evreyi belirleme biçiminde ortaya çıkarken, son dönüşümlülerde de dönüşüm-sonrası durağan evreye yönelmektedir.” (Aslan Demir, 2013, s.85) . Özbekçede kullanılan örneklerde bu durağan evre temsili görülebilir. Yani bir fiilde kritik sınır aşıldıktan sonra devam eden süreç ön plana çıkarılmaktadır.

“Yatmak fiili bazı Türk lehçelerinde de şimdiki zaman kipi oluşumuna yardımcı olmaktadır; Nogay Türkçesinde -A/ -y zarf-fiil ekli asıl fiille kullanılarak da yine şimdiki zaman kipi yapmaktadır.”(Ergönenç, 1998, s.100-103). Bu kullanım da *yatmak* fiilinin devam eden, sürece işaret eden eylemleri desteklediğini göstermektedir. Yatmoq fiilinin Özbekçedeki işleviyle alakalı Bayrak(2010) şu yorumu yapmıştır. “Esas fiilin ve tasvir fiilinin kök veya gövdelerine -Ib zarf-fiil ekini aldıkları durumlarda, hemen, şimdiki zamanda, gerçekleşme safhasında olan, fakat şartlar icap ettirdiği için uzun süren bir iş veya oluş söz konu olur.” (Bayrak, 2010, s.140). Aslında yatmak fiilinin Özbekçede tasvir fiil olarak görevi bugün Türkçede sürerlik fiili olarak bildiğimiz –p *durmak* gibidir.

(33) *Usta Alim yozib bergan o'ringa kirib yotar ekan...*

Usta Alim yazan yere girip durur imiş.

Kirmoq (girmek) bitiş dönüşümlü bir fiildir. 33. örnekte yatmoq fiili esas fiili bir sürece dahil ederek fiilin kritik sınırını ortadan kaldırmış ve dönüşümsüz bir fiil haline getirmiştir.

(34) *Dunyoda qanday odam yo'q, deb o'ylaysiz, kishining rizqig'a tupurganlar, oxiragini o'ylagmag'anlar hamma yoqda ham to'lib yotibdir.* (ÖK, 130).

Dünyada nasıl insanlar yok zannedersiniz, kişinin rızıkına tükürenler, ahretini düşünmeyenler her yerde dolup duruyorlar.

Tolmoq (dolmak) eylemi son sınıra ulaşmadan bitmiş sayılmaz. Yani bitiş dönüşümlü bir fiildir. 34. Örnekte yatmoq eylemi vasıtasıyla bitiş dönüşümlü bir fiil dönüşümsüz hale gelmiştir.

Sonuç olarak yatmoq yardımcı fiili genel olarak bitiş dönüşümlü fiillerle birlikte kullanılan ve bu bitiş dönüşümlü fiilleri dönüşümsüz fiiller haline getiren bir kılınış işlemcisidir.

7.20. –A Yaz-

“Eski Türkçede *yanılmak, hata etmek, günah işlemek* anlamında bir esas fiil olan bu fiil, yardımcı fiil olarak esas fiildeki oluş ve kılışa *az kalsın gerçekleşecek olma, gerçekleşmeye çok yaklaşmış olma* gibi anlam inceliği katmaktadır” (Korkmaz, 2003, s.831). “Dîvânu Lugatî’t-Türk’te, Oğuz grubu Türk yazı dillerinde kullanılagelen ve yaklaşma bildiren birleşik fiil yapısını, yani *asıl fiil+ zarf-fiil eki+ yaz- yardımcı fiili* şeklindeki kuruluşu bir örnekle de olsa buluyoruz. Burada ur- fiiline ünlü zarf-fiiliyle bağlanan yaz- yardımcı fiili (uruyaz-), az daha dövecek olmak, döveyazmak anlamıyla kullanılarak tam bir yaklaşma anlamlı tasvir fiili kurmaktadır” (Günşen, 2011, s.238).

Yazmoq fiili yaklaşma tasvir fiili olarak bilinir ve az kalmak, neredeyse olmak, yaklaşmak gibi anlamlara sahiptir. Özbekçede yazmoq yardımcı fiili ana fiile sadece – A zarf fiil ekiyle bağlanmaktadır. Bodrogligeti “Öznenin yapılan eylemi tamamen gerçekleştirmesinin engellendiğini gösterir. O bir şeyi tamamlamaya yakındır” demiştir. (Bodrogligeti, 1992, s.220). Yani ana fiil bitirilmeye yakındır ancak eylemin kritik sınırı henüz aşılmamıştır. Yazmoq fiilinin çeşitli anlamları vardır. Ancak yaklaşma fiili olarak bilinen anlamı ile kılınış işlemcisi olarak işlev görmektedir.

(35) *Shu yigirma besh kunlik bir muddatning ichida ul butunlay odamgarchilikdan chiqayozdi.* (ÖK, 21).

Şu yirmi beş günlük bir zamanın içinde onların hepsi insanlıktan çıkayazdı.

Chiqmoq (çıkmaq) bitiş dönüşümlü bir fiildir. Bir şeyi terketmek tam olarak gerçekleştiğinde eylem gerçekleşmiş sayılabilir. Bir dönüşümsüzleştirici olan yazmoq fiili bu eylemin sonlanmadığını belirtmiş ve bitiş dönüşümlü olan bu fiili dönüşümsüz bir fiil haline getirmiştir.

(36) *Tark qilish fikriga kelayozgan edi.* (ÖK, 121).

Terk ediş fikri geleyazdı.

Kelmoq (gelmek) bitiş dönüşümlü bir eylemdir. Yani fiilin bitişindeki kritik sınır aşılmadan eylem gerçekleşmiş sayılmaz. Bu örnekte eylem tamamlanmaya yaklaşmış ancak tamamlanmamıştır. Yani yazmoq fiili bitiş dönüşümlü olan kelmoq fiilini dönüşümsüz hale getirmiştir.

(37) *Hasanali chiqdi. Qosh qorayib, qorong'u tushayozg'an edi.* (ÖK, 20).

Hasanali çıktı. Gözü kararıp, karanlığa düşeyazdı.

Tushmoq (düşmek) anlık bir fiildir. Anlık fiiller bir anda başlayıp bittikleri için bitiş dönüşümlü olarak kabul edilirler. Bu örnekte ise tushmoq eylemi tamamlanmamıştır. Bunu sağlayan ve kılınışı bitiş dönüşümünden dönüşümsüz hale getiren ise yazmak fiilidir.

“yaz- yardımcı fiilinin aynı zamanda kullanıldığı bütün diğer Türk şive ve lehçeleri için geçerli olmak üzere ayırt edici özelliklerinden biri de kurduğu birleşme zamanının daima geçmiş zaman dilimine ve çoklukla da görülen geçmiş zamana ait olmasıdır.”(Tulum, 1997, s.214). Çünkü yazmak yardımcı fiiliyle beraber kullanılan eylemler kişinin iradesi dışında gelişen eylemlerdir. Bu sebeple gelecek zamanda bu eylemle kullanabileceğimiz bir kalıp yoktur.

Görülebileceği üzere yazmoq fiili genel olarak bitiş dönüşümlü fiillerle birlikte kullanılan ve bu fiilleri dönüşümsüz hale getiren bir kılınış işlemcisidir. Her zaman –A zarf fiil ekiyle birlikte kullanılır.

7.21. –Ib Yet-

Yetmoq fiili Özbekçede *yetmek, ulaşmak, sona varmak* gibi anlamlarda kullanılır. Ana fiile sadece –Ib zarf fiil ekiyle bağlanır. Kelimenin anlamından çıkarabileceğimiz üzere yetmek fiili bitiş dönüşümlü bir fiildir.

“Yet- yardımcı fiilinin birleşmeye kattığı anlam ayırtısı onun bizzat kendi kavramıyla ilgilidir. Yet- birleşmeler içinde müstakil fiillik anlamını tam olarak boşaltmadığından eklendiği esas fiilde bildirilen eylem için “nihayete eriştirilme” tasavvuru belirir” (Tulum, 1997, s.219).

(38) *Hazilmand bo'lg'ani uchun ishning chappa ketkaniga ishong'an, uning bu "kuyav" degan sozini kinoyaga yo'yg'an edim, ketaberdim. Ul orqamdan yurib yetdi.* (ÖK,114).

Şakacı olduğu için işinin ters gittiğine inanan, onun bu “güvey” demesini kinayeye yormuş, gidivermişim. O da arkamdan yürüyerek bana yetiştii.

Yurmoq (yürümek) fiili belirli bir mekanda yapılan ve başlangıç veya bitiş sınırı belli olmayan dönüşümsüz bir fiildir. *Yetmek* fiili 38. örnekte *yurmoq* fiilinin sonuna bir sınır koyarak yürümek fiilinin bittiğini belirtmiştir.

Yetmoq yardımcı fiili Özbekçede sıkça *barmoq* fiiliyle beraber kullanılmıştır. ...*holda o'z uyiga borib yetdi* (Kendi evine varıp yetti.)

(39) *Ata-anasiga öz sözini yetkasizga Saydiy işanib yetmadi.* (ÖK, 251).

Saydiy ana babasına sözünü geçireceğine inanmadı.

İşanmoq (inanmak) herhangi bir dönüşüme sahip değildir. Bir durum fiilidir, yani bir işlemciyle etkileşime girmediği sürece dönüşümsüz bir fiildir. 39. örnekte *yetmoq* fiili ile bu fiil bitiş dönüşümlü hale getirilmiştir.

Yetmoq fiili genel olarak *gelmek, varmak* gibi bitiş dönüşümlü fiillerle kullanılarak onların anlamını güçlendiren bir yardımcı fiildir. Kılınış işlemcisi olarak baktığımız zaman ise dönüşümsüz fiilleri bitiş dönüşümlü hale getiren bir kılınış işlemcisidir.

7.22. –*Ib Yubor-*

A.Gabain *yubarmak* fiilinin Eski Türkçedeki *ıdaber-* fiilinden geldiğini söylemektedir.(Gabain, 1945, s.342). “Yubarmak fiilinin tarihî gelişimine bakıldığında fonetik ve morfolojik açıdan büyük değişikliklerin yaşandığı görülür. Geçişli olarak kullanılan bu fiil, yukarıda da bahsedildiği gibi bir birleşik yapıdan oluşmaktadır. *ıd-* fiili Eski Türkçede esas fiil olarak kullanılmıştır; *bër-/ber-* fiili ise hem esas fiil hem de tasvir fiili olarak kullanılmıştır. Ancak ikisinin oluşturduğu *yiber-* yapısına sadece Çağataycada rastlıyoruz. *Hak subhanehu ayta yiberdi* (Hak subhanehu vahiy gönderdi)” (Eckmann, 1988, s.110).

Yubormoq fiili Özbekçede *göndermek, yollamak, ileriye gitmek, savurmak* gibi anlamlara gelen bir fiildir. Birleşmede yaptığı anlam etkisi *bermoq* fiili ile benzetilmektedir. *-Ib* zarf-fiil ekiyle kullanılırken esas fiilde ifade edilen hareketin tamamlandığını bildirir.

“Yubormoq fiili göndermek, yollamak, bir yere doğru yola çıkarmak, ulaşmasını, gitmesini sağlamak gibi anlamlarda da kullanıldığında, kuvvetle yapılan bir iş veya oluş söz konusu olur.” (Bayrak, 2010, s.141).

-Sizni Otabek yubordimi? (ÖK, 20). Bu örnekte tek başına kullanılmıştır ve göndermek gibi bir anlama sahiptir.

(40) *Majlisini ost-ust kuldirib yubordi.* (Meclisini alt üst güldürüverdi) Güldürdü saldı gibi bir anlam yaratır. İş bir anda kesilir ve biter.

(41) “*-Nega chaqirg'an ekanlar? Deb nihoyat so'rab yubordi*” (ÖK, 176).

Neye çağırmışlar? Diyip nihayet sordu.

41. örnekte yubormoq fiili herhangi bir dönüşüm noktasına sahip olmayan *sormoq* (sormak) fiili ile birleşmiştir. *Sormoq* fiilinin sonunun geldiği yubormoq fiili sayesinde görülebilmektedir.

(42) *Bu javobga Otabek ham kulib yubordi.* (ÖK, 76).

Bu cevaba Atabey hemen gülüverdi.

Kulmoq (gülmek) bir durum fiili olduğu için dönüşümsüz bir fiildir. Bu örnekte ise yubormoq fiili ile birlikte kullanıldığında *gülüverdi* gibi bir anlam ortaya çıkmıştır. Yani bir durum fiilinin anlık bir fiile dönüşmesiyle dönüşümsüz bir fiil bitiş dönüşümlü hale gelmiştir.

(43) *Navodan uzanib yuborg'an edi.* (ÖK, 123).

Navodan uzanıvermişti.

Uzanmoq (uzanmak) fiili başlangıç dönüşümlü bir fiildir. Bu örnekte ise ana fiilin başlangıcı ile bitişi bir anda olmuştur. Yani yubormoq fiili uzanmoq fiilinin kritik sınırını başlangıçtan sona almıştır.

Sonuç olarak yubormoq fiili başlangıç dönüşümlü ve dönüşümsüz fiillerle birlikte kullanılan ve bu fiilleri bitiş dönüşümlü fiiller haline getiren bir kılınış işlemcisidir.

7.23. –*Ib Yur-*

Yurmoq fiili *yürüme*, *ilerleme*, *sürekli hareket halinde olmak* gibi anlamlara gelen geçişsiz bir fiildir. Kaynaklarda ilk kez Mukaddimetü'l-Edebde geçmektedir. Köken olarak Arapçadır. “Kutadgu Bilig İndeks’inde sadece *yürüme*, *varmak* karşılığı ile gösterilen “*yori-*” fiilinin metinde, bu anlamı yanında, *yaşamak*, *hareket etmek*, *gezip dolaşmak*, *gitmek*, *konusulmak*, *uğraşmak*, *devam etmek*, *vakit geçirmek*, *anılmak*, *söylemek*, *düşünmek*, *geçinmek*, *değer verilmek*, *yazmak* gibi anlamlarda da kullanıldığı görülmüştür” (Demirtaş, 2012, s.149). “Kutadgu Biligde tespit edilen *fiil+yori-* biçimindekilerde, belirli bir durumda devam etme ve bir süreklilik söz konusudur. Tasvir fiilleri veya tasvirî fiiller diye de adlandırılan bu fiiller, yardımcı fiilin esas fiile kattığı anlam ve fiillerin birleşme şekline göre, bir oluş ve kılışın belirli bir zaman içinde yapıldurma, bir süredir yapılagelme gibi işlevler yaratırlar.” (Demirtaş, 2012, s.149).

“Kılınış işlemcisi olarak işlev gören *-p yör-*, *-p dur-*, *-p otur-* ve *-p yat-* art-fiilleri, eklendikleri kılınış ibaresi üzerinde benzer etkiler oluştururlar. Hareketin devam ettiği/sonlanmamış fiillere işaret etmekle birlikte, lokal pozisyonun değişmediği, ‘civarında olmak’ vb. anlamlar da bildirirler.” (Schönig 1984, s.232-233).

Özbekçede fiile yalnızca *-Ib* zarf fiil ekiyle bağlanan yurmoq fiili hareket halinde iken oluşan bir süre devam eden fiiller oluşturur. Yurmoq fiili sayesinde ana fiilin yapılmaya devam edildiği anlamı ortaya çıkar.

(44) *Nimä qilib yüribdi?*” (YAS, 131).

Ne yapmakta/ ne yapıp duruyor?

Qılmoq (yapmak) fiilinin bir süreç halinde olduğunu belirtmektedir.

(45) *Hasanali Otabekda shu kungancha ko'rilmagan qiziq bir holatka besh-olti kundan beri ajabsinib yurar edi.* (ÖK, 10).

Hasanali Atabey de şu günlerde görülmeyen şaşırtıcı bir duruma beş altı günden beri şaşırp duruyor.

Ajabsinmoq (şaşırmak) anlık bir fiildir. Anlık fiiller daha önce de belirttiğimiz gibi bir anda başlayıp bittikleri için bitiş dönüşümlü fiillerdir. Bu örnekte *yurmoq* fiili *ajabsinmak* fiilinin sürekli tekrarlandığını belirterek bitiş dönüşümünü yok etmiş ve fiilin sürekli hale gelmesine neden olmuştur. Yani bitiş dönüşümlü bir fiili dönüşümsüz hale getirmiştir.

(46) *Agar Otabek bu ikkinchi uylanishka rizo bo'lsa edi, birinchidan ruxsat olish uchun Marg'ilong'a kelib yurmas...* (ÖK, 82).

Eğer Atabey bu ikinci evliliğe rıza olsaydı, birinciden izin almak için Margilona gelip durmazdı.

46. örnekte yer alan *kelmoq* (gelmek) fiili bitiş dönüşümlü bir fiildir. Ancak burada gelmek fiiline *yurmoq* fiili eklenmiştir ve fiil *kelip durmoq* gibi bir anlam kazanmıştır. Bu nedenle fiil tekrarlanmaya başlanmış ve bitiş dönüşümlü bir fiil dönüşümsüz hale getirilmiştir.

SONUÇ

Sonuç olarak bu çalışmada kılınış kategorisi Özbekçe yardımcı fiiller bağlamında ele alınmıştır. Özbekçede yardımcı fiil olarak kullanılan fiiller tespit edilmiştir ve bu fiillerin kılınış işlemcisi olarak görevleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Johanson (1971), Vendler (1957), Smith (1991) vb. araştırmacılardan toplanan verilerle kılınışın sözlüksel bir zaman kategorisi olduğu görülmektedir. Her fiil bu kategori tarafından sınıflandırılabilir. Ancak kritik sınır adı verilen dönüşüm noktası sadece dönüşümlü fiillerde bulunmaktadır. Dönüşümsüz fiiller ise bu kritik sınıra sahip değildir. Yapılan araştırmalarda dönüşümlü fiillerin ikiye ayrıldığı görülmektedir. Başlangıç dönüşümlü fiillerin dönüşüm noktası başlangıçta, bitiş dönüşümlü fiillerin dönüşüm noktası sondadır. Örneğin; başlamak başlangıç dönüşümlü bir fiil iken ölmek bitiş dönüşümlü bir fiildir. Ancak bu çalışmada bu sınıflandırmaların fiilin sadece sözlük anlamına bakılacak yapılamayacağı ortaya konulmuştur. Çünkü kılınış kategorisi bağlamla ilişkili bir kategoridir. Bu sebeple bir fiilin kılınış özelliği cümlenin bağlamında değerlendirilmelidir.

Çalışmada kılınışın hangi yapılarla ilişkiye girdiği zaman değişebileceği anlatılmıştır. Nesne, zarf, yardımcı fiil, hal ekleri gibi yapılar fiilin kılınış özelliğini etkileyebilir. Başlangıç dönüşümlü bir fiil bitiş dönüşümlü olabilir, bitiş dönüşümlü bir fiil başlangıç dönüşümlü hale gelebilir. Dönüşümlü fiiller dönüşümsüz hale gelebilir veya dönüşümsüz fiiller dönüşümlü fiil olabilir. Bu tezde ele alınan konu ise yardımcı fiillerdir. Özbekçede tespit edilen yardımcı fiillerin dönüşümlüleştirici veya dönüşümsüzleştirici fonksiyonları ele alınmıştır. Bu fonksiyonlar her yardımcı fiilin anlam yelpazesine göre değişiklik göstermektedir. Özbekçede kullanılmakta olan 23 fiil çalışmada incelenmiştir. Bu fiiller *-Ib barmoq, -A barmoq, -Ib boshlamoq, -A boshlamoq, -Ib bermoq, -A bermoq, -Ib bitmoq, -Ib chiqmoq, -Ib kelmoq, -Ib ketmoq, -A ketmoq, -A koymoq, -Ib otirmoq, -Ib otmog, -Ib solmoq, -Ib tashlamoq, -Ib turmoq, -Ib tushmoq, -Ib yatmoq, -A yazmoq, -Ib yetmoq, -Ib yubormoq, -Ib yurmoq* yardımcı fiilleridir. Bu fiillerden *-Ib bermoq -A bermoq, -Ib bitmoq, -Ib chiqmoq, -Ib ketmoq, -A koymoq, -Ib otmog, -Ib solmoq, -Ib tashlamoq, -Ib tushmoq, -Ib yetmoq, -Ib yubormoq* fiilleri birleştikleri ana fiili bitiş dönüşümlü hale getirirler.

Amma o'zining mansab suymasligi vajhidan yana eskicha "Yusufbek Hoji" bo'lib qola berdi. (ÖK,72).

Ama kendisinin görev yardımı sebebiyle eski usule göre "Yusufbey Hoca" olup kalıverdi.

Bu örnekte yer alan *qolmoq* (kalmak) fiili dönüşümsüz bir fiildir. *Qolmoq* eylemi bir dönüşüm içermez ve eyleme müdahale olmadığı sürece devam edecektir. *Bermoq* fiili *qolmoq* fiilinin bir anda gerçekleştiğini belirterek eylemin sürecini kısaltır ve anlık fiil okuması sağlar. Yani *qolmoq* fiili anlık bir fiil haline gelmiştir

–*Ib bashlamoq* yardımcı fiili birlikte kullanıldığı ana fiilleri başlangıç dönüşümlü hale getirir.

Marg'ilonning havosi buziq ekan, bir-ikki kundan beri manim ham ahvolim o'zgarip boshladi. (ÖK, 12).

Margilonın havası bozuk imiş, bir iki günden beri benim halim de değişmeye başladı.

O'zgarmoq (değişmek) fiili dönüşümsüz bir fiildir. Çünkü bir süreç içinde gerçekleşir ve eylemin başlangıcı veya bitişine dair herhangi bir vurgu yoktur. *Boshlamoq* fiili ile birlikte kullanıldığı zaman ise değişmek eyleminin başlangıcına vurgu yapılmıştır. Yani bu örnekte *boshlamoq* eylemi dönüşümsüz bir fiil olan *o'zgarmoq* eylemini başlangıç dönüşümlü hale getirmiştir.

–*Ib Kelmoq, -A ketmoq, -Ib otirmoq, -Ib turmoq, -Ib yatmoq, -A yazmoq, -Ib yurmoq* yardımcı fiilleri ise ana fiili dönüşümsüz hale getirirler.

Arzbegi sipoh, raiyat va arz-dod qilib sohibqiran huzuriga keluvchilarning ahvoli, mamlakatning obod-xaroblighi, muhim ishlardan qaysi biri bitmaganligi xususida axborot berib turgan. (ÖK, 81).

Arzbeyi asker, halk hükümdar huzuruna gelenlerin hali, memleketin abat-haraplığı, önemli işlerden hangilerinin bittiğine dair haberler verip durmuş.

Bermoq (vermek) fiilinin bitiş dönüşümlü bir fiildir. Bitişteki kritik sınır aşılmadan *bermoq* eylemi tamamlanmış sayılmaz. Ancak bu örnekte *turmoq* yardımcı fiilinin etkisiyle *bermoq* eyleminin birden fazla kez tekrarlandığı belirtilmiştir. Yani esas fiil *turmoq* fiilinin yardımıyla tekrara sokulmuş ve bitiş dönüşümlü bir fiil dönüşümsüz bir fiil olmuştur.

Görülebileceği üzere yardımcı fiiller ana fiilin kılınışını değiştirmede etkili olan yapılardır. Bu çalışmada kılınış teriminin değişimi ve bu değişimin Özbekçe yardımcı fiillerle nasıl gerçekleştiği anlatılmaya çalışılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Aydemir, İ. Ahmet (2010). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Aydemir, Yasemin (2006). *Sözlüksel Görünüş ve Türkçe Eylemlerin Anlambilimsel Sınıflandırması*, Yayınlanmamış doktora tezi.
- Bacanlı, Eyüp (2014). *Kılınış Kategorisi Ve Altaycada Kılınış Belirleyicis Olarak Art Fiiller*, Ankara: TDK Yayınları.
- Banguoğlu, Tahsin (1990). *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Bayrak, Hande (2010). *Türk Lehçelerinde Birleşik Fiillerin Karşılaştırmalı Bir İncelemesi (Kazak Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Özbek Türkçesi)*, Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Bodroglieti, Andreas (1992). *Modern Literary Uzbek*, Los Angeles, University Of California: LINCOM Books
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre Thirteenth Century*, Oxford: The Clarendon Press.
- Comrie, Bernard (1976). *Aspect*, Cambridge University Press.
- Coşkun, Volkan (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Csató, Eva. (2003). *A typology of Turkish double-verb constructions*, İstanbul: Bogaziçi University Yayınları, s. 105-110.
- Demir, Nurettin – Yılmaz, Emine (2003). *Türk Dili El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Dowty, D.R. (1979). *Word Meaning and Montague Grammar*, Reidel, Dordrecht
- Eckmann, Janos (1996). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz. Osman Fikri Sertkaya).
- Eckmann, János (2003). *Çağatayca El Kitabı*, (çev. G. Karaağaç). Ankara: Akçağ Yayınları.

- Ercilasun, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri – Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Ergönenç, Dilek (2011). *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Gabain, A. Von.(1953). *Türkçede Fiil Birleşmeleri*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1, s.16-28.
- Gabain, A.Von. (1995). *Eski Türkçenin Grameri*, (çev.Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.
- Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü-Etimolojik Sözlük Denemesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- Güney, Fatma Şahin (2008). *Tatar Türkçesinde Bitme Ve Tamamlanma Bildiren Birleşik Fiil Yapıları*, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: VIII, Sayı 1, Sayfa: 125-140.
- Güney, Fatma Şahin (2011). *Tatar Türkçesindeki Bazı Birleşik Eylem Yapılarının Türkiye Türkçesi'ne Tercümesi Konusunda Bazı Meseleler*, 38. İcanas bildirileri.
- Günşen, Ahmet (2011). *Dîvânu Lugatî't-Türk'te "Yaklaşma" Bildiren Fiiller*, Turkish Studies, Cilt:6/1, s.236-249.
- Johanson, Lars (1971). *Türkçede Görünüş*, (çev. Nurettin Demir), Ankara: Grafiker Yayınları.
- Johanson, Lars (1996). *Terminality operators and their hierarchical status*, Functional Grammar Series, s. 229-258.
- Johanson, Lars (2016). *Türkçede Görünüş*, (çev. Nurettin Demir), Ankara: Grafiker Yayınları.
- Johanson, Lars (2000). *Viewpoint operators in European languages*, Empirical Approaches to Language Typology, (6), s. 27-188.
- Johanson, Lars (2004). *On Turkic transformativizers and nontransformativizers*, Turkic Languages 8, s.180-190.

- Johanson, Lars(1995), “Mehrdeutigkeit in der türkischen Verbalkomposition”. Erdal,
- Karadoğan, Ahmet – Hirik, Erkan (2015). *Türkçe Fiillerde Kılınış Türlerinin Dil Öğretimindeki Yeri Üzerine* , Mannheim – GERMANY , UDES. s. 48-59.
- Karadoğan, Ahmet (2009). *Türkiye Türkçesinde Kılınış*, Ankara: Divan Kitap.
- Karahan, Leyla (2005). *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Koç, Nurettin (1996). *Yeni Dilbilgisi* , İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Korkmaz, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (1995). *Türkiye Türkçesinde ‘iktidar’ ve ‘imkân’ gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri*, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, cilt:1, s.607-619, Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.
- Menges, K. H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Merhan, Aziz (2012). *Özbek Dilinin Grameri*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Merhan, Aziz (2008). *Özbek Dilinde Betimleyici Eylemler*, Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi, 32.Cilt, s.368-385.
- N.Turniyozov - A.Rahimov (2006). *O‘zbek Tili*, O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi Samarqand davlat chet tillar instituti.
- Rothstein, S. (2004). *Events: A Study in the Semantics of Lexical Aspect*. Structuring Blackwell Publishing.
- Smith, Carlota (1991). *The parameter of aspect*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Şabanov, Cumali (2002). *Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde "Ket-" / "Git-" Fiilinin Benzer ve Farklı Yönleri* , Erzurum, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, s.33-41.

Tekin, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Simurg Yayınevi.

Tekin, Talat (1988). *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.

Tulum, Mahir (1997). *Özbekçede Tasvir Yardımcı Fiilleri*, İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi

Uçar, Erdem - Filiz, Meltem (2016). *Çağatay Türkçesinde Tasvir Fiilleri*, Türkbilig, 2016/32: s.21-56.

Vendler, Zeno (1957). *Verbs and times* , The Philosophical Review 66: s.143-160.

Yıldız, Mustafa (2016). *Yeni Uygur Türkçesinde Tasvir Fiilleri*, Ankara: Kömen Yayınları.

EK 1: TÜRKÇE TEZ ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 08.07.2015

Tez Başlığı : Özbekçede Kılınış İşlemcisi Olarak Yardımcı Fiiller

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 69 sayfalık kısmına ilişkin, 08.07.2015 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 5. 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- ☒ Kaynakça hariç
- 3- ☐ Alıntılar hariç
- 4- ☒ Alıntılar dâhil
- 5- ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı: Sergen ÖZ

Öğrenci No: N17130893

Anabilim Dalı: Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Programı: Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Tarih ve İmza

08.07.2015

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

(Doç. Dr. Sema Aslan Demir)

EK 2: İNGİLİZCE TEZ ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
MASTER'S THESIS ORIGINALITY REPORT

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
MODERN TURKIC LANGUAGES AND LITERATURES DEPARTMENT

Date: 08/07/2015

Thesis Title : Auxiliary Verbs In Uzbek As Actionality Operators

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 08/07/2015 for the total of 63 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 5 %.

Filtering options applied:

1. ☒ Approval and Declaration sections excluded
2. ☒ Bibliography/Works Cited excluded
3. ☐ Quotes excluded
4. ☒ Quotes included
5. ☒ Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Name Surname: Seren ÖZ

Student No: N17130893

Department: Modern Turkic Languages and Literatures

Program: Modern Turkic Languages and Literatures

Date and Signature
08.07.2015

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

(Ass.Pr. Sema Aslan Demir)

EK 3: TÜRKÇE ETİK KOMİSYON MUAFİYET FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 08.07.2019

Tez Başlığı: Özbekçede Kılınış İşlemcisi Olarak Yardımcı Fiiller

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı: Sergen Öz

Öğrenci No: N17130893

Anabilim Dalı: Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Programı: Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora

Tarih ve İmza

08.07.2019

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Doç. Dr. Sema Aslan Demir

EK 4: İNGİLİZCE ETİK KOMİSYON MUAFİYET FORMU

 HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS
HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES MODERN TURKIC LANGUAGES AND LITERATURES DEPARTMENT
Date: <u>08.07.2015</u>
Thesis Title: Auxiliary Verbs in Uzbek as Actionality Operators My thesis work related to the title above: 1. Does not perform experimentation on animals or people. 2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.). 3. Does not involve any interference of the body's integrity. 4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development). I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true. I respectfully submit this for approval. Name Surname: <u>Sergen Öz</u> Student No: <u>N17130893</u> Department: <u>Modern Turkic Languages and Literatures</u> Program: <u>Modern Turkic Languages and Literatures</u> Status: ☒ MA ☐ Ph.D. ☐ Combined MA/ Ph.D. Date and Signature <u>08.07.2015</u>
<u>ADVISER COMMENTS AND APPROVAL</u> Ass. Pr. Sema Aslan Demir